

ԽՏՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

1.

Հայ-թրքական յարաբերութիւններու պատմութեան մէջ յաճախ մոռցուելու դատապարտուած էջ մը մնալու սահմանուած է Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հաստատուած խտրականութեան դժբերութիւնը, որուն արմատները կ'երթան հին օրերուն, եւ իրենց հետ կը ստեղծեն օրինականութիւն մը, որ թերեւս ակն ու աղբիւրն էր հայկական տառապանքներուն:

Ամբողջական արեւելք բուրոյ սահմաններէն ներս Օսմանեան Կայսրութեան, այսօր՝ հաւասարութեան, եղբայրութեան, ազատականութեան, իրարհասկացողութեան նման բաներ որոնել միամըտութենէ աւելի բան մըն է անշուշտ, բայց ծիծաղելիութեան հասնիլ մըն է հաւատալ թուրքին հետ, որ ոչ-թուրք եւ ոչ-մահմետական տարրերը ունեցան կատարեալ ազատութիւն տնօրինելու համար իրենց կեանքն այնպէս՝ ինչպէս որ կը կամէին անոնք: Նորութիւններ չէին հարստահարութիւններն ու կեղեքումները, ապօրինութիւններն ու անարդարութիւնները աշխարհէն ներս սուլթաններուն, որուն շրջածիրէն ներս իյնալու մեծագոյն դժբախտութիւնը ունեցան ուրիշներու հետ հայերը նաեւ, որոնք եթէ երկար առտեն կոչուեցան «հաւատարիմ ազգ»՝ չնկատուեցան սակայն հարազատ, չեղան սակայն ընդունուած թուրքին կողմէ, որ գերիշխողի իր ամբարտաւանութեամբ առաջին իսկ օրէն ստեղծեց դասակարգումի նոր դրութիւն մը, որուն համաձայն առկայութեան կոչուեցան հաւատացեալն ու կեաւորը, իշխողն ու բայան, կեղեքողն ու

կեղեքուողը, հարստահարողն ու հարստահարուողը: Տակաւին կարելի է երկարել զուգակշիռը այս հակոտնեայ հասկացողութիւններուն, որուն գոյութիւնը եթէ այսօր կ'ուրանայ թուրք պատմագրութիւնը՝ անոր գոյութիւնը սակայն կը փաստուի առատութեամբը վկայութիւններուն եւ վաւերագիրներուն:

Պոլսոյ անկումէն մինչեւ 1918-ի անկումը Օսմանեան Կայսրութեան կը բնորոշուի հիմնական մէկ իրականութեամբ — թուրքն ունի երկու կշիռ, թուրքն ունի մօտեցումի երկու կերպ, թուրքն ունի հարցերը դասելու երկու եղանակ: Սա երկուութիւնն անոր նկարագրէն ներս կու գար հին, չա'տ հին օրերէն եւ ծնունդ կ'առնէր ինքնապաշտպանութեան բնազդէն, որ սրեցաւ ու զարգացաւ անոր՝ թուրքի իր անապատային եւ քոչուորային օրերուն ընթացքին, երբ ստիպուած էր իր գոյութիւնը պահել ու պաշտպանել զինք շրջապատող իրականութեան դէմ: Հալածուած, ուրացուած, մերժուած մարդու հոգեբանութիւնն էր իրը, որ ժամանակին հետ ժահրացաւ, բորբոսեցաւ ու քացխացաւ իրմէ ներս՝ ստեղծելու համար գոյութեան իրաւունքն իսկ մերժելու իրաւունք իրմէ, իր շրջանակէն, իր ընտանիքէն, իր գերդաստանէն եւ ցեղէն, եւ յետագային նաեւ քաղաքական միաւոր դարձած իր ժողովուրդէն գուրս ո'րեւէ մէկուն: Սա ժխտականութիւնը անշուշտ որ պիտի դռնէր իր արտայայտութիւնը իր պատմութեան եւ առօրեային մէջ, եւ այդ մէկը այդքա'ն յստակ եւ շօշափելի կերպով, որ իր գոյութիւնն ամբողջ պիտի վերածէր ժխտականութեան, նոյնիսկ ժխտումին գեղեցիկին ու բարիին ու բարոյական եւ անհատական այն բոլոր արժէքներուն, որոնցմով է որ կը կերտուի պատմութիւնը ժողովուրդներուն:

Այսօր հետաքրքրական պիտի ըլլայ կարդալ այս բոլորին պատկերացումը եղող զեկոյցը Ուիլիլմ Էթընի, երկարամեայ անգլիական հիւպատոս եւ առեւտուրով զբաղած մարդ մը Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս: Արդարեւ, բաւական երկար խօսելէ ետք թուրք ժողովուրդի կեանքին զանազան երեսներուն մասին, Էթըն կը գրէ, թէ թուրքերը «երկիրներու իրարու հետ ունեցած (աշխարհադրական) դիրքի մասին ունին ծիծաղելի տգիտութիւն, եւ օտար ժողովուրդներու մասին իրենց բոլոր ծանօթութիւնը խառն է նախապաշարուածով: Անոնք կը զատորոշեն քրիստոնեայ զանազան երկիրները անարգանքի տարբեր որակումներով:

«Մակդիրները, զորոնք օսմանցիները (թուրքերը) կը գործածեն ոչ-օսմանցիներու համար եւ զորոնք յաճախ կու տան բնորոշելու համար անոնց ժողովուրդը՝ (հետեւեալներն են):

«Աւսանացիներ – ճապաղիք վաճառողներ
 «Հայեր – կղկղանք ուտողներ, աղբակերներ եւ բեռնակիրներ
 «Պոստիւսիներ եւ պուլկարներ – յեղուգակներ
 «Քրիստոնեաներ – կռապաշտներ
 «Հոլանտացիներ – պանիր յօշոտողներ
 «Անգլիացիներ – անաստուածներ
 «Ֆլամաններ (պելճիքացիներ) – կաւատներ
 «Ֆրանսացիներ – անհաւատներ
 «Վրացիներ – ոջլակերներ
 «Գերմանացիներ – անհաւատ հայհոյողներ
 «Կղերնակ յոյներ – ճագարներ
 «Խալապիներ կամ Ֆրէնքներ – բազմերանգ քոթոններ
 «Մոլտաւացիներ – մակարոյծներ
 «Բոլոնացիներ – ամբարտաւան անհաւատներ
 «Սպանացիներ – ծոյլեր
 «Թաթարներ – դիակապուտներ
 «Վալաքներ – զնչուններ» (1)

Ոչ-թուրքին հանդէպ թուրքին տածած սա անարգանքն ու արդահատանքը չեն դար միայն տիրողի իր հանգամանքէն՝ այլ անկէ առաջ կրօնական իր հասկացողութիւններէն, որոնք, դժբախտաբար, դերթէ ոչինչ առին Մուհամմետի ուսուցումէն: Դարերով կարգալէ եւ պարտադրելէ ետք Սրբազան Գիրքը Մեծ Մարգարէին, դարերով լսելէ ետք ընթերցումն անոր բարոյական եւ մարդկային արժէքներու զնահատումին նուիրուած սուրահներուն, դարերով ինքզինք հռչակելէ ետք հաւատացեալ եւ արդար՝ թուրքը մնաց հոն, ուր օր մը գտեր էր զինք պատմութիւնը՝ առա՛նց իսկ անդրադառնալու, թէ իր գտածն արդէն իսկ տէրն էր ժխտական նկարագիրի մը քարացած եւ բրածոյի վերածուած անբեկանելի դիժերուն:

Իրեն ենթակայ, իր տիրապետութեան ներքեւ հեծող, իր կրօնիկն տակ տրորուող ժողովուրդներու հանդէպ ունեցած իր սա դիրքորոշումը, որ առաւելաբար սնունդ կ'առնէր իր տգէտ ու բարբարոս անմարդկայնութենէն, եւ որուն մասին այդքան պերճախօս են սկզբնաղբիւրներն ու վաւերագիրները՝ պիտի չճանչնար ու չճանչցաւ ալ երբեք, պիտի չընդունէր ու չընդունեցաւ ալ ընաւ որեւէ ճշմարտութիւն, դրական որեւէ իրողութիւն, ղեղեցիկ որեւէ բան, բաներ, որոնց զնահատումին գիտակցութիւնը այսօր արժեւորւին է որեւէ ժողովուրդի մակարդակին, որեւէ մէկուն բարձրութեան. ընդհակառակը, առաջին իսկ օրէն թուրքն ստեղծեց անանցանելի խորխորատ մը իր եւ ուրիշներուն միջեւ. չմօտեցաւ անոնց,

չհասկցաւ զանոնք, ո՛չ՝ չուզեց մօտենալ անոնց, չուզեց հասնալ զանոնք, եւ նաեւ չուզեց որ անոնք ըլլային այն ինչ որ էին, ինչ որ եղած էին: Ոչ-թուրքն ու ոչ-մահմետականը ուրիշ էին, ցած՝ մականորդակով, անարժէք՝ որպէս մարդկային արարած, դարշելի՝ որպէս մարդ. բայտ՝ էին անոնք, եւ որպէս այդպիսին՝ անարժան արդարութեան, հաւասարութեան, իրաւունքներու, ազատութեան եւ այլ բաներու. բայտ՝ էին եւ ուրեմն՝ ենթակայ քամահրանքի, ատելութեան, ուրացումի, կեղեքումի, հարստահարութեան. բայտ՝ էին եւ այդ իսկ բաւարար էր, որ անոնց զլացուէր մարդկօրէն ապրելու կարելիութիւն, իրենք զիրենք ըլլալու իրաւունք, իրենք զիրենք գերազանցելու իրաւասութիւն:

Այսօր թուրքի սա դերքն ուրիշներուն հանդէպ՝ կարելի է բացատրել. հոգեբանութիւնը կրնայ անուն մը տալ անոր, եւ, սակայն, սա դերքորոշումին արմատները պէտք է որոնել թուրքէն ներս անթեղուած այն ստորակայութեան բարդոյթին մէջ, որ առաւելարար իր սնունդն ստացաւ իրմէ ներս յառաջացող ուրիշներէն տարբեր եւ ուրիշներէն քանի մը աստիճան վար գտնուողի իր զգացումէն: Ահա թէ ինչո՞ւ համար առաջին իսկ առիթով անիկա, թուրքը, աշխատեցաւ փոխել ուրիշները լաւէն դէպի վատը, բերել զանոնք վար, իջեցնել իրմէ ցած մականորդակի մը, եւ ապա՝ վերէն նայիլ անոնց:

Երկար տեւեց ստրկամտութիւն մը ստեղծելը բայայէն ներս: Պատմութիւնը հարուստ է թուրքի գերիշխանութեան դէմ դրօշ պարզող ըմբոստութիւններու փաստերովը, եւ դիւրին չեղաւ թուրքին համար վար քաշել իրմէ քանի մը հասակ վեր կեցող ժողովուրդները Օսմանեան Կայսրութեան: Պատահեցան ջարդեր ու կոտորածներ, դրաւունքան եկեղեցիներ եւ սրբատեղիներ, առեւանդուեցան կիներ ու աղջիկներ (2) եւ արձակուեցան հրամանագիրներ, օրէնքներ, հրահանդէսներ, որպէսզի ոչ-թուրք քրիստոնեան տապալէր, ընկճուէր, դառնար գետնաքար:

Տխուր է պատմութիւնը այս բոլորին, եւ սակայն անհրաժեշտ է գիտնալ զայն, այդ պատմութիւնը, զայն կերտող, զայն կառուցանող, զայն կարելի դարձնող անցքերը օսմանեան աշխարհին:

Կողոպտելու, իւրացնելու իր արարքին մէջ թուրքը ճանչցաւ ոչ մէկ սահման: Ամէն անգամ որ առիթը ներկայացաւ՝ անիկա արտահանեց քոչուորի իր հոգեբանութիւնը: Ամէն հեղ երբ գտաւ ուրիշներն իրմէ աւելի շքեղ, իրմէ տարբեր, իրմէ բարձր՝ կատաղեցաւ անոր թուրքի հոգին, խենչեցաւ անոր թուրքի եսը, եւ բորբոքեցաւ անոր թուրքի երեւակայութիւնը: 1464-ին, Սեպուհ լեռան

հայ վանքերէն մէկուն մէջ գրուած ձեռագիրի մը յիշատակարանը կ'ըսէր այլ բաներու կարգին, թէ թուրքերը «այլ եւ չար դարձան քան զգազան եւ ծարաւիք են քրիստոնէից արեան ... զի խաբաճն դ(4) Ֆլորի արարին եւ կապուտ արկին ի գլուխ քրիստոնէից եւ զմեռեալն քաշ տան տանել. այլ եւ չարիք բազում խոկան եւ խրոխտան ի վերա քրիստոնէից...» (3): Տակաւին նոր էր ինկած Պոլիսը, եւ թուրքն արդէն իսկ հրամանագրած էր զգետաւորումի տարբերութիւն մը ընդմէջ թուրքին եւ ոչ-թուրք քրիստոնեային:

Սուլթան Ֆաթիհ Մուհամմետ Բ.էն դար մը ետք՝ դեռ նոյնն էր դրուութիւնը՝ հակառակ որ մայրաքաղաքին մէջ կային քրիստոնեաներ եւ հրեաներ, որոնք վաղուց էր որ փորձեր էին մոռնալ հրամանադրուածը: Եւ չուլացաւ հակահարուածը: «Ի Ռիթ (1580) թվին հայոց», կը գրէր տասնվեցերորդ դարու ժամանակակից Աւետիքը, «նեղացեալ Մուրատ խոնդեալն ի Հրէից եւ ի քրիստոնէից համարձակութենէն եւ վերացուց զփակեղն ի գլխոց նոցա, եւ սաստիկ եասախ արար եւ սահմանեաց զսեւ դտակ դնելն, բայց տեղիս տեղիս կաշառն ետուն եւ առին զհրաման դնել զփակեղ, յետ ԺԸ (18) ամի ապա Կոստանդինուպոլիս. եւ այլ բազում քաղաքի մնացին դտակով» (4):

Ժամանակագիր Աւետիքը յստակ է շատ եւ բառերը չի ծածրմբեր բնաւ: Սուլթան Մուրատի հրամանը բախեցաւ կաշառակերութեան անխորտակ ժայռին, եւ անոր գործադրութիւնը բնաւ ալ չեղաւ ամբողջական, այդքան որ յաջորդ տարին, 1581-ին, սուլթանն ստիպուած եղաւ կրկնելու նախապէս իր հրամանագրածը, եւ, ինչպէս կը գրէ Գրիգոր Կամախեցին՝ «Ռի (1581) զտուլպանտն ի գլխնուս ի վար ձգել տուին եասախով սուլթան Մուրատն» (5): Նոյն ժամանակագիրը կը գրէ այլ տեղ, թէ «թվին Ռի (1581) դոտին ի գլխնոյն առին, սուլթան Մուրատն էր» (6): Այլ ժամանակագիր մը, Մեծն Վարդան Բաղրշեցին ալ անդրադառնալով նոյն հրամանագիրին՝ կը գրէ իր կարգին. «... Ի Ռի (1581) սոյն սուլթան Մուրատն զգլխոյ դոտին եբարձ ի քրիստոնէից. եւ զգտակներ հագոյց քրիստոնէից ազգին» (7):

Յստակ էր հրամանը եւ առաւելաբար պիտի ծառայէր երկու նպատակի. նախ զատորոշելու քրիստոնեան հաւատացեալ թուրքէն, որպէսզի անիկա, քրիստոնեան, կարենար աւելի դիւրին թիւրախ դառնալ կեղեքումի, եւ ապա ստեղծելու ստրկային հոգեբանութիւն մը ոչ-թուրք եւ ոչ-մահմետական քաղաքացիին մօտ, որպէսզի սուլթանական եւ թրքական տիրապետութիւնն ըլլար աւելի հեշտ եւ քրիստոնեան դառնար ինքն իր վրան կեցած մարդ՝ իր կեանքն իսկ վերէն, սուլթանէն իրեն տրուած շնորհ մը նկատելով:

Սուլթանը կը հրամանագրէր վերացումը հայուն ազգային դիւանոցին, բայց ամէն մարդ, գաւառի ամէն իշխանաւոր չէր որ պիտի հասկնար ու թարգմանէր զայն այնպէս ինչպէս որ էր անիկա: Ընդհակառակը, վերէն հասած որեւէ հրաման կընար ստանալ ինքնուրոյն եւ որոշ բովանդակութիւն, բոլորովին տարբեր իմաստ եւ գլխովին ուրիշ բացատրութիւն ու տարազում: Սուլթան Մուրատէն երեսուներեք տարի ետք երբ կը գրէր Սիմէոն Լեհացին՝ սուլթանական հրամանն արդէն իսկ զգեցած էր շրջուած բովանդակութիւն եւ անոր գործադրութիւնն ալ յանձնուած ենիչերիներուն: «... Այնպէս չար էին Եանչարիքն», կը գրէ Լեհացին, «որ քրիստոնէից չի տային ձի հեծնալ, ոչ ջորի, ոչ լաւ չուխայ ազանիլ, ոչ այգի, ոչ տուն մեծ. այլ զամենայն յափշտակէին ի ձեռաց: Նաեւ առաջնորդաց չտային քննել հաս-չհաս կամ օրէնք պահել. զի թէ ոք կամէր կին առնուլ եւ չհասութք լինէր, չերթային առ հովիւ կամ առաջնորդ, այլ (երթային առ) Ենչարի մի եւ տային կաշառ, եւ նա դայր իրիցուն թօփուզով պսակ տայր առնել. եւ նա ակամայ պիտէր խօսիցն չեղնէր. ապա թէ ոչ բազում չարիս անցուցանէր ի գլուխն եւ վնաս եւ տուգանք ձգէր զնոսա. այլ եւ եկեղեցեաց եւ վանօրէից: Եւ Թուրքաց աշխարհն ամենայն այդպէս են, ապա Պարբերթ առաւել քան զամենայն: Ի Ստամպուլ սակաւ մի ունին միխթարութիւն քրիստոնեայք եւ վայելչութիւն, զի ունին եկեղեցիք պայծառ, տօնախմբութիւն ձայնիւ. հեծնուն ձի եւ ջորի, ազանին եուզչլայ, եթմիշչլայ չուխայ. ուտեն, ըմպեն, ուրախ լինին. ունին մեծամեծ տունս, էգիս եւ դրախտս եւայլն. զոր յԱնատօլին բնաւ զայս ոչ երեւի. այլ տներն ախոռի նման, եւ չալուով, ցած. իսկ ի քաղաքն քարբիչով, դուլին փոքր եւ խորափտիտ, խաւարտչին: Եւ յայնմ ամի (1613), յորում ես էի Թօխատ, եւ հրաման չար, թէ եկեղեցիս եւ վանորայս մի վառեսցեն մոմեղէն ճըրագ, այլ եղէ. եւ թէ գրաւէին՝ տուգանէին: Եւ այսպիսի տառապանք եւ նեղութիւն էին ի ձեռս Տաճկաց, վասն որոյ յոյժ աղքատ եւ չքաւոր են, զի միշտ զրկեն, զզվեն, տուգնեն, զրպարտեն եւ առաւել հարկս պահանջեն...: Եւ Ստամպուլայ գաւառօք ձի, ջորի հեծնուն. եւ անտի Սեւաստ մինչեւ յԱմիթ էջ եւ ուղտ. իսկ Սեւըստովին տան էջ ալ տեկմա չերեւի, ամենն եզ կու բանեցնեն, աղ եւ բեռն բառնան, այլ եւ հեծնան» (8):

Բայց խտրականութեան սա ոգին մասնայատուկ չէր միմիայն թուրքին. անոր չափ եւ գուցէ անկէ ալ աւելի կըօնին ցոյց տուած խտրականութեան իրագործումին հետամուտ էին կայսրութեան բոլոր ոչ-քրիստոնեաները: Այսպէս, 1617-ին Լեհացին այցելելով Երուսաղէմ՝ հոն պիտի գտնէր նոյն ոգին, որ կ'արտայայտուէր այս

անգամ թուրքէն տարբեր եւ սակայն թուրքի տիրապետութեան ենթակայ ժողովուրդի մը կողմէ: «Եւ կայր չար աղանտ մի այլ յԱրաբացոց աշխարհն, որ չկայ թուրքիստան, ոչ ի Պարս», կը գրէ անիկա. «գլի չկայ հրամանք քրիստոնէից ձի, ուղտ կամ ջորի հեծնուլ, այլ ի էշ. զի ուղտն ասեն Մահմատն հեծաւ, վասն այն պատվեն զուղտն եւ մեծարեն. այլ եւ յըղտու թուէն քուլահ, շալ կամ այլ ինչ չթողուն աղանիւլ քրիստոնէից, այլ մէվլայիք նոցա դնեն ի գլուխս եւ արկանեն զուսովք: Այլ եւ իշով չկայ հրաման մէխքէմի առջեւ կամ մզկիթի, մէջիթի, կամ ի քաղաքի շրջել, այլ հետիոտս. եւ ես եղկելիս ոչ գիտելով զանցս մեծի աղէտիս՝ հեծեալ իշով անցանէի մէխքանա մի ի Մսրը. իսկ եասախչիքն հասեալ ի վերայ իմ՝ բազում դան հարին ի գլուխս եւ ի թիկունս իմ ուժգին բոօք, մինչ զի եւ ընկեցին զիս ի վայր. եւ ոչ գիտէի զանկարծահաս պատուհասն որ եկն ի վերայ իմ... Այլ եւ զմեռեալս չթողուն տանիւլ պատվով եւ կարգալով, այլ իբրեւ լէշ եղեալ ի տախտակն անմռունչ տանին. եւ զայն եւս անմարդ փողոցովք... զի թէ ոք հանդիպի, կորզէ կամ շրջէ... այլ եւ հայհոյեն զհաւատացեալս «Նասրանի, զարպուլ, քէլք, խինձիր» ասելով, զոր Տաճիկք «կալուր» եւ «տինսիզ» միայն ասեն. այլ Արապք, Պարսիկք, Գուրթք չարագոյնք են, զի ոչ միայն հայհոյեն զմարդ, այլ զհաւատ եւ զօրէնսդիրն, զխաչ եւ զհաղորդ եւ զայլ սրբութիւնս, զորս ոչ իշխեմ ասել կամ դրել ի թղթի աստ» (9):

Անօրինակ սա դրութիւնը կրնար գոյութիւն ունենալ միմիայն աշխարհէն ներս Օսմանին, եւ Պոլսոյ անկումէն ետք անիկա շարունակեց տեւել տակաւին երկար: Ունեցաւ իր խստութիւնները, գլխաւ արտայայտութիւն զանազան ձեւերով. ստեղծեց մթնոլորտ մը սարսափի եւ բարդոյթի: Զգեցաւ որոշ տարագրում. անոր տրուեցաւ բացատրութեան յստակ եղանակ, եւ կանոնական կերպով եղաւ արձանագրուած ո՛չ միայն կայսրութեան մատենաներէն ներս՝ այլ նաեւ ներս առօրեայէն ոչ-թուրքին եւ ոչ-մահմետականին: Մանձարձակութիւններ՝ օրէնքին եւ հրամանագրուածին դործադրութեան մէջ՝ եղա՛ն անշուշտ: Օրէնքի սահմանազանցութիւններ՝ պատահեցան ա՛նկասկած: Մահապատիժներ տնօրինուեցան եւ տուղանքներ դանձուեցան: Ժամանակակիցները բաւական յստակ կը խօսին այս առնչութեամբ: Սկզբնաղբիւրները չեն ծամծմեր իրենց բառերը, վաւերագիրները չեն սքօղեր ճշմարտութիւնը, մանաւանդ երբ կը խօսին խտրականութեան ստեղծած դրութեան որպէս արդիւնք պատահած նո՛յնիսկ գլխատումի մը մասին: Արդարեւ հայ ժամանակագիրներ Յակոբ Կարնեցիի եւ Երեմիա Չէլէպիի կողմէ կը տրուին որոշ տեղեկութիւններ դործադրուած մահապա-

տիժի մը մասին, որ ամէն բանէ առաջ լոյսին կը բերէ դժուճ, ան-
մարդկային եւ բարբարոս նկարագիրը թուրքին: «Ի հասանել Ռժ
(1615) թվին» կը գրէ Կարենցին, «եկն Վանայ մօլլայ մի Վանի
անունով, ճարտասան եւ յոյժ հմուտ ղուռան(ի)ն եւ քարոզող նո-
ցին: Եւ ի քաղաքս ել համբաւ նորա ընդ ամենայն երկիրս Տաճ-
կաց. ... Եւ եզիդ զչնոր(հ)ս առաջի փաշաներաց եւ այլոց, մինչ
որ յիմացեալ վէզիրն եւ տարաւ ի քաղաքն Պօլիս, եւ յոյժ մեծա-
ցոյց եւ արար խորհրդակից թաղաւորին եւ օր ըստ օրէ ելից օձա-
պա(տ)իր չար խորհրդովն եւ անօրէն լեղաւն իւրով հաւանեցոյց
զմիտ վազիրին եւ արքային, որ ետուն սաստիկ հրաման ՌժժԱ
(1662) թվին ի մէջ Ստամպուլա, որ մինչեւ Ժ (10) եկեղեցի Հո-
ռոմաց եւ Հայոց քանդեալ աւերեցին, եւ զգլուխ ամենայն քրիս-
տոնէից մինչեւ ի Սերաստիայ վիճակն եւ ի Թօխաթ սիւա գտակ
անցուցին եւ դօտին հասախ արարին» (10): Օրուան սուլթանն էր
Մուհամմետ Դ., մոլեռանդ մըն ալ ինք, որ Նրեմիա Զէլէպիի վը-
կայութեամբ, «ի միջոցիս ԻՁ (26) Սեպտեմբերի արքայն ելեալ...
եւ եկեալ հասեալ ի թաղս Վանկայ կոչեցեալ, եւ տեսեալ զերկուս
հայս նաճարս զի գնան, եւ նոցա ոչ իմացեալ՝ թէ ով ոք իցէ, եւ
կալեալ զմինն եւ չտեսեալ տգեղ կերպարանօք էին եւ հին հանդեր-
ձիւ եւ եթող զայն եւ զմիւսն ետես ո՛ր նոյն ձեւով էր, բայց ետես
ղմեստն ոտից որ դեղին էր եւ խիստ հին, սակայն ի ցասմանէ
սրտին ետ ըմբռնել խասէջոց եւ հրամայեաց ճէլլատին որ երթայր
զկնի՝ բառնալ ի կենաց եւ զմեծոտ ոտիցն արկանել ի վերայ նորա,
որ եւ արարին իսկ, զոր կալեալ դահճին հարկանէր որով եւ ոչ
հատանէր, եւ ի վայր ձգեալ զենէր հատեալ զգլուխն: ... Իսկ յայ-
դուցն մուկեստիկ աղաղակեալ յամենայն քաղաքս՝ հասաղ արարին
զփակեղս քրիստոնէից, զխայտ եւ զկապուտն՝ զի բնաւ մի երեւես-
ցի: Եւ ի մեծամեծաց մինչեւ ցփոքունս եզին գտակ ի գլուխ եւ
ղալփաղ, եւ զհանդերձ փոխեցին ի վատ եւ ի տգեղս ամենեւիմ:
Եւ արքայ հանապաղ շրջէր ի թէպտիլ՝ տեսանել թէ զի՛նչ իցէ ա-
րարմունք իւր» (11):

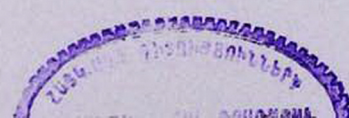
Մարդկային արժանապատուութիւնը ոտնատակ ընելէ ետք՝
հայերու հաղած զգեստին, դիւարկին կամ ոտնամանին համար ա-
նոնց կեանքն այսպէս քանդել մասնագիտութիւնն էր սուլթաններու
աշխարհին: Կարեւորը մարդը չէր բնաւ, այլ անկէ շատ առաջ՝
աստուածային խօսքը սուլթանին, որովհետեւ անիկա, սուլթանը,
փոխանորդն էր Ալլահին, իսկ այդ վերջինն իր փոխանորդին էր
յանձնած կեանքը, ստացուածքն ու պատիւը բայաներուն: Եւ ինչ
խօսք որ հայը բայա մըն էր ամէն բանէ առաջ: Վերլուծումի վեր-
ջին հանդրուանին ոչ-թուրքն ու ոչ-մահմետականը կը դադրէին

դոյութեան իսկ իրաւունք ունենալէ, եւ եթէ անոնք կը տեւէին շնչել ու ապրիլ սահմաններէն ներս սուլթաններու աշխարհին՝ դանոնք կը պարտէին սուլթաններու շնորհքին քան թէ իրենց մարդկային իրաւունքներուն: Ահա թէ ինչո՞ւ համար սուլթանին կողմէ հրամանագրուած որեւէ բան ունէր աւելի մեծ կշիռ եւ արժէք քան թէ բայան ինքը, որ մարդ էր անտարակոյս:

Բայց անօրինակութիւններու, ո՛չ՝ անօրէնութիւններու, անմարդկայնութեան, անհանդուրժողութեան երկիրն էր կայսրութիւնը Օսմանի յաջորդներուն, այլապէս բնաւ ալ հրամանագրուած պիտի չըլլային զգեստաւորումի հետ աղերս ունեցող կրկնուող, երեքնուող սա օրէնքները, որոնք, սակայն, անգամ մը եւս կրկնուեցան 1672-ին: Արդարեւ, Բաղէշ ընդօրինակուած Մաշտոցի մը յիշատակարանը կ'ըսէ այլ բաներու կարգին, թէ «յայսմ ամի (1672) եկն փաշայն ի Ստամբուլայ ի քաղաքն Բաղէշ եւ բազում վիշտ եւ նեղութիւն հասուց քրիստոնէից եւ արար դադաղայ, թէ քրիստոնեայ անուն ոչ դիցէ դօտի: Եւ ամենեքեան... ընկեցին զգօտիս իւրեանց եւ եզին քօլօզ, ոմն զալփախ եւ ոմն թաղիս, ոմն դըուխ ի բաց շրջէր (ի) վերայ երկրիս...» (12), իսկ քիչ մը անդին, Վանի փաշան կը հրամանագրէր մօրուք ձգել. այսպէս, Գրիգոր դպիր Վարազեցին կը գրէ իր Ժամանակագրութեան մէջ, թէ «թվին ՌժիՐ (1679) Վանայ քաղաքի փաշէն, որոյ անուն էր Մուսլի, հրամայեաց հայոց մօրուս թողուլ» (13): Նոյն հրամանի մասին կը խօսին նաեւ Վանեցի Անանուն Ժամանակագիրը (14) եւ Յարութիւն (15) Խալֆայեանը (16):

Յաջորդ տարին, 1680-ին, Վանի Մուսլի փաշային յաջորդ նշանակուած Զանփուլատ օղլին կրկնեց իր նախորդը, եւ «հրամայեաց հայոցն զգօտին առնուլ ի դըխոցն եւ դտակ դնել» (17), ինչպէս կը գրէ Գրիգոր դպիր Վարազեցին: Զանփուլատ օղլիի հրամանին մասին կը գրեն նաեւ վանեցի Անանուն Ժամանակագիրը (18), Յարութիւն Խալֆայեանը (19) եւ վանեցի երկրորդ անանուն Ժամանակագիր մը (20) գրեթէ նոյն ձեւով եւ նոյն ալ շարայարութեամբ:

Եւ թէ տարի ետք, 1687-ին, «Ղայալլի Պօղօղլի (Մահմատ) փաշան եկն ի Վան, որոյ ընդդէմ ելին քաղաքացիքն եւ պատերազմեցան ընդ նմա», ինչպէս կը վկայէ վանեցի Անանուն Ժամանակագիրը եւ ապա կ'եզրակացնէ, թէ «ո՛չ ետուն թոյլ մտանել ի քաղաքն. մինչ զի թալանեցին եւս զինքն ի գիւղն Աւանց. եւ զկնի սակաւ աւուրց՝ դարձեալ զնացին ընդդէմ եւ մեծարանօք բերին ի քաղաքն. սա յետ երկրորդ գալստեանն իւրոյ հրամայեաց հայոցս

դիակեղն առնուլ ի դլխոցն եւ գտակ դնել. որ եկաց այսպէս մինչեւ երեք ամիս. եւ ինքն շուտով մանդուլ եղեւ» (21):

Ըստ Անանուն Ժամանակագիրի տուեալներուն՝ Վանն իր դուռերը չբացաւ Մահմատ փաշայի դէմ եւ, որպէս ամբողջութիւն, ու չա'տ հաւանարար հայ եւ թուրք միացեալ ուժերով ալ, դէմ ելաւ անոր եւ նոյնիսկ թալանեց ու կողոպտեց զայն հայկական Աւանց դիւղին մէջ, ուր հասած էր փաշան իր զօրքով իր ճամբուն վրան քանդելով ու կողոպտելով իր հանդիպած հայկական եւ ոչ-հայկական դիւղերն ու շէները: Բայց ժամանակ մը ետք՝ երբ վերադառնալով Վանն ենթարկուեցաւ փաշայական ճնշումի՝ վանեցիներ անդամ մը եւս զէնք վերցուցին անոր դէմ, եւ, սակայն, այս հեղ չեղան բախտաւոր եւ պարտուած՝ ակամայ կերպով ընդունեցան զայն Վանէն ներս, ուր, սակայն, երկար չտեսց անոր ինքնակալ իշխանութիւնը, որովհետեւ շատ շուտով յայտնի դարձաւ, որ Մահմատ փաշան շատ ալ տրամադիր չէր Վան իր յաղթական մուտքին առիթով կատարած խտրականութեան օրէնքն յարգելով հարստահարելու միմիայն հայերն ու ոչ-թուրքերը: Ուստի թրքութեան կողմէ, եւ դուցէ նաեւ հայերուն, կատարուած դանդաւանները կը թուի թէ տեղ հասան եւ երեք ամիս ետք փաշան եղաւ պաշտօնանկ. այսինքն՝ Խալֆայեանի բացատրութեամբ՝ «Կայայլի Կոզողլի Մահմատ փաշէն եկաւ. չի թողեն քաղաքն, ելան Աւանց դէմ թալանեցին, խաղք ու (խայտ)առակ յետ ջամբեցին» (22):

Բայց, հակառակ որ, ինչպէս կը վկայէ ժամանակագիրը, 'Կոզողլի Մահմատ փաշան եղաւ պաշտօնանկ՝ շարունակուեցաւ սակայն հայերու մաղ ու մօրուքին, զգեստին, զլիարիկին, կօշիկին, տուէին ու ընակավայրին, դուռին ու պատուհանին մասին առկայ եղող հրամանագիրները մնալ ի զօրու. բայց միշտ չէր որ անոնք, այդ հրամանագիրները եւ հրահանգները, զգեցան ամբողջական ձեւ դործադրութեան, այլպէս ժամանակագիր Յարութիւն Խալֆայեանը քառորդ դար մը ետք պիտի վերստին չգրէր, թէ «ի սոյն թուին (1712) դեղին սօլ ու մըխս հայու եասաղ արին» (23), երբ անդին, ըստ այլ յիշատակագիրի մը, հայերուն կ'արգիւրէին «սպիտակ կապոց, դեղին սօլ եւ մըղս հագնել, ոչ թուր, թվանք, խանչալ, դանակ պահել եւ ոչ թամբով ձի հեծնել եւ կամ դինով ի շուկային շրջել, եւ ոչ տաճկին դինի տալ» (24):

Ինչ որ ալ եղած ըլլան սուլթանական եւ փաշայական հրահանգներն ու հրամանները՝ ծուռ բան մը կար տեղ մը, եւ այդ տեղը, անտարակոյս, աշխարհն էր սուլթաններուն: Հայերու, ինչպէս նաեւ այլ ոչ-թուրքերու եւ ոչ-մահմետականներու դէմ տրուած հրահանգ ու հրամանները, անոնց, հայերու առօրեայ կեանքին դէմ

դրուած արգելքները, եւ խտրական ոգի մը արտահանող հրովարտակները սուլթաններուն կը միտէին ո՛չ միայն ստեղծելու ստորկամիտ ու քծնող, դետնաքարչ եղած եւ ճահճացող հոգեբանութիւն մը հայերուն մօտ՝ այլ նաեւ անոնց արգելելու որեւէ աղերս զէնքի եւ զինուորականութեան հետ։ Թէ սա զոյգ նպատակներն որքա՞ն եղան իրագործուած՝ պատմութիւնը ցոյց տուաւ յետագային, ու երբ այլ ժողովուրդներ իրենց անկախութիւնն ու ազատագրումը թրքական լուծէն կապեցին ճարտար գործածութեանը երկաթեայ շերտիին՝ հայերը թուղթէ աղերսագիրներով մօտեցան թուրքին։

Բայց սա տակաւին չէր նշանակեր, որ ոչ-թուրք եւ ոչ-մահմետական տարրերը լիովին մոռցած կրնային ըլլալ իրենք զիրենք, չէր նշանակեր նաեւ, որ ազգային արժանապատուութեան կորուստէն ետք անոնք կորսնցուցած ըլլային իրենց մարդկային արժանապատուութիւնը նաեւ։ Տեղ տեղ երեւան եկող օրինազանցումներ, տեղ տեղ արտայայտութիւն գտնող օրէնքի խախտումներ բնաւ ալ չլրիւպեցան աչքէն իշխանութիւններուն, եւ, ինչպէս կը վկայէ յայտնի թուրք պատմիչ Վասըֆ, 1757-ին «Ստամպուլում ապրող յոյն, հայ եւ հրեայ ցեղերը (բայանները) իրենց հաղուստներով անցել էին շարիաթի սահմանը (այսինքն՝ կարգը խանդարել էին)։ Այս պատճառով յոյն եւ հայ պատրիարքները եւ հրեայ ցեղի հասարակական պետերը հրաւիրուեցին Չաւուշ-Պաշի-Աղայի օտան եւ նրանց յայտնուեց առաջուայ նման հաղուստները կարգի բերելու մասին տրուած փատիշահական բարձր հրամանը. միաժամանակ յայտնուեց, որ այդ կարգի խանդարումը ենթակայ է խիստ պատժի» (25)։

Դէպքերուն ժամանակակից Վասըֆ չի յայտնէր, սակայն, թէ փատիշահական հրամանով հաստատուած սա կարգը ինչ էր, թէպէտեւ հայ ժամանակագիրներու, ուղեգիրներու եւ յիշատակագիրներու տեղեկութիւնները բաւական նիւթ կու տան այսօր կազմելու համար ցանկը սուլթանական հրամանով արգելուածներուն։ Արդարեւ, ըստ կարգ մը տուեալներու՝ այդ ցանկը կը բաղկանար հետեւեալներէն.

ա. Սուլթանական եւ փաշայական հրամաններն ու հրահանգները կ'արգիլէին գործածութիւնը գլխաշորին, մանաւանդ՝ սպիտակը, կապոյտը եւ ընդհանրապէս դունաւորն անոր։ Արտօնուած էր միայն սեւ գոյնը՝ քրիստոնեան եւ հայը զատորոշելու համար թուրքէն եւ մամետականէն, որոնց վերապահուած էին ճերմակը, կապոյտը, կանաչը եւ այլ երանգներ փաթթոցի՝ նայած անոնց կրօնական եւ ցեղային պատկանելիութեան։ Սկզբնաղբիւրները գլխաշորն ընդհանրապէս կը կոչեն «գլխադօտի», «կապոց»,

«գօտի» եւ «տուլպանտ»։ Գլխաշորին հետ արգելուած էր նաեւ գործածութիւնը փակեղին, զոր կու գային փոխարինելու «սեւ գտակը», «քօլօղը», «թաղիքը» եւ «ղալփախը»։

Հրահանգներն ու հրամանագիրները կը խօսէին նաեւ զգեստին եւ ոտնամանին մասին ոչ-թուրքին եւ ոչ-մահմետականին. ըստ անոնց՝ քրիստոնեան եւ ըրայան չէին կրնար զգեստաւորուիլ ստուիով, մանաւանդ «եռզլլայ» եւ «եթմիշլլայ» տեսակովը անոր. անոնց զգեստները պէտք էր որ ըլլային մութ, գորշ եւ նախընտրաբար սեւ. աւելին՝ ոչ-ներկայանալի։ Կիններուն զգեստաւորումը պէտք էր որ հետեւէր թրքական ձեւին, եւ հայ ու քրիստոնեայ կիներ ստիպուած էին պահել իրենց դէմքը, ձեռքերը, ոտքերը եւ մազը։ Լաչակի գործածութիւնը դարձաւ ստիպողական։ Իսկ ոտնամանը – ղեղինն արգելեալ երանդ մըն էր պարզօրէն։ Ի՞նչ փոյթ որ ոտնամանն ըլլար հին, կը բաւէր որ անոր գոյնն ըլլար ղեղին, եւ պատիժն էր գլխատում։ Դեղին գոյնը վերապահուած էր հաւատացեալին, եւ այդքա՛ն ատեն որ մըլսը եւ սօլը կարուած էին ղեղին կաշիով՝ պէտք էր որ մնային անհասանելի ոչ-հաւատացեալ քրիստոնեային եւ հայուն համար։

Բ. Հայն ու քրիստոնեան զատորոշելու համար հաւատացեալ թուրքին եւ մահմետականին՝ նո՛յնքան կարեւոր էր արտաքինն անոնց, որ այս անգամ ա՛լ կապ պիտի չունենար զգեստաւորումի եւ գլխաշորի հետ։ Ժամանակագիրները գրեթէ միշտ ալ կը խօսին հայուն եւ քրիստոնեային մազ ու մօրուքին մասին եւ սուլթանական ու փաշայական հրահանգներուն ու հրամանագիրներուն՝ մօրուք ձգելու համար։ Իրա՛ւ էր որ կար ժամանակ մը, երբ մօրուքը կը նկատուէր խոհականութեան եւ փորձառութեան նշան, եւ, սակայն, հիմա այդ մէկը կը վերածուէր արգահատանքի յայտարարի։ Աւելին՝ տեղական կառավարիչներու, կուսակալներու, ցեղապետներու եւ փաշաներու համար անիկա զգեցած էր կաշառակերութեան միջոցի ձեւ մը. ահա թէ ինչո՛ւ համար կրկնուող, երեքնուող հրահանգները դարձան կաշառքի աղբիւր եւ կեղեքումի դրութեան մը ձեւականութիւն։

Գ. Քրիստոնեային եւ հայուն արգելուած էին լաւ ձին եւ չորին. արգելուած էր նաեւ վարելը զանոնք։ Նոյնպէս ուղտը։ Սա վերջինը իր հետ ունէր նաեւ կրօնական հանգամանք։ Ջորին եւ էջն էին անոնց ունենալիքները, եւ նո՛յնիսկ այն պարագային երբ նրստած էին անոնցմէ մէկուն վրան՝ ստիպուած էին իջնել վար թուրքի մը ներկայութեան կամ մզկիթի մը ի տես։ Հայն ու քրիստոնեան չէին կրնար նաեւ ունենալ լաւ թամբ, երասանդ կամ սպնձ։

Այս ուղղութեամբ ի դործ դրուած կամայականութիւններն ու ապօրինի դործունէութիւններն անցած էին ամէն սահման, այդքա՛ն որ հայ փայտահատ մը նոյնիսկ չէ՛ր կրնար իր ջորիին կամ գրաստին վրան բեռցնել որոշ քանակի փայտ եւ ինքն ալ նստիլ անոր վրան եւ այդպէս իջնել քաղաք:

Դ. Հայն ու քրիստոնեան իրաւունք չունէին ունենալու մեծափարթամ եւ արտաքնապէս ներկայանալի եւ քարուկի բնակարան: Անոնցն ունենալու էր փոքր չափ եւ շինուած ըլլալու էր փայտէ, տախտակէ եւ առաւելագոյն պարագայի՝ արեւաթիւրծ աղիւսէ: Յաճախ այդ տուններն ու բնակարանները նման էին ախոռի, էին մութ եւ ունէին ցած առաստաղ: Ոմանց տուններուն տանիքները ծածկուած էին պարզ ցախով եւ ներքնամասը ունէր երկու բաժանում, որոնցմէ առաջինը կը ծառայէր մարդերու բնակութեան եւ երկրորդը՝ կենդանիներուն: Իւրաքանչիւր բնակարան ունէր իր ծխնելոյղը, յաճախ փոքրիկ բացուածք մը առաստաղի կեդրոնէն, ուրկէ դուրս պիտի դար ծուխը եւ ներս մտնէր անձրեւը: Տունքն ունէին փոքր ծաւալի պատուհան եւ լուսամուտ եւ ցած դուռ, որոնցմէ ներս թափանցող լոյսը մի՛շտ ալ անբաւարար էր ու կը ստեղծէր ապառոյջ մթնոլորտ մը, մզլոտած բոյր մը, եւ անշնչելի օդ մը, որոնք միացած ցած առաստաղի մը ներքեւ կուտակուող ծուխի դուլաներուն եւ կենդանիներու արտադրած գէշ հոտին՝ բնակութիւնը կը դարձնէին անտանելի:

Բայց միայն տուններու եւ բնակարաններու դրութիւնը չէր որ ենթակայ էր որոշ սեղմումներու. անոնց չափ եւ գուցէ անոնցմէ ալ աւելի սեղմումներու էին ենթակայ քրիստոնեային եւ հայուն այգին, պարտէզը, վարելահողը, տունը կառուցանելիք հողաշէտը, իրականութիւն մը, որ գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր դռնհներու, նեղ եւ անանցանելի փողոցներու ստեղծումին, եւ որուն համար կային մասնաւոր եւ որոշ հրամանագիրներ, կային որոշ եւ յստակ չափեր իրադործուելիք:

Ե. Ոչ-թուրքին եւ ոչ-մահմետականին արգիլուած էին խընձոյքը, ցնծատօները, բարձրաձայն երգելն ու պարելը: Քրիստոնեային առօրեան պէտք էր որ անցնէր լուռութեան մէջ եւ գորշութեան: Արդէն դորշ էր եւ քրջանման՝ զգեստն անոր: Արտաքին տիրութեան առընթեր՝ քրիստոնեան ենթակայ էր նաեւ ներքին տիրութեան, ներքին ալ գորշութեան: Անիկա, քրիստոնեան, չէր կրնար գինի ըմպել, ոգելից որեւէ ըմպելիի ձեռք զարնել. չէր կրնար նաեւ զայն, այդ ըմպելին, ծախել, մանաւանդ թուրքին: Սա վերջինը գուցէ պաշտպանութեանը համար էր թուրքի կրօնական

ղգացումին, որ իրականութեան մէջ, սակայն, կը միտէր քրիստոնեան հետ ահաբեկ նիւթէ մը, որուն դործածութիւնը կարող էր քրիստոնեան վերածել ներքին տարբեր մթնոլորտով, ներքին ուրիշ հասարակածի ներքեւ ապրող արարածի, եւ, ինչո՞ւ չէ, դուցէ նաեւ զայն առաջնորդէր ըմբոստ գիտակցութեան:

Գ. Ըմբոստ սա գիտակցութեան զարթնումին մեծագոյն ազդակն ըլլալու էր կոշտած զէնքը, որ, սակայն, բացարձակ կերպով արգելաւած էր քրիստոնեային համար: Մատչիլ անոր, կրել զայն ու դործածել՝ աններելի ապօրինութիւններ էին անտարակոյս: «Թուր», «Թվանք», «խանչալ» եւ «դանակ» կ'իյնային զէնք բացատրութեան ներքեւ, եւ թուրքը գիտէր բոլորէն առաջ, թէ զէնքն էր որ պիտի հերոսի վերածէր այսօրի ստրուկ հոգեբանութեամբ իր կրօնակին ներքեւ հեծող քրիստոնեայ ըստան: Մարդը քանդելէ ետք հայէն ներս ու քրիստոնեայէն՝ թուրքը քանդելու կը ճգնէր անոնցմէ ներս դեռ առկայ եղող բնազդը ինքնապաշտպանութեան, որ, օր մը, ա'նպայման պիտի դառնէր արտայայտութիւն եւ գլխիվար շրջէր հաստատուած կարգ ու կանոնը օսմանեան պետականութեան:

Է. Բայց կեանքը էր քրիստոնեան, եւ անոր հետ հա՛յը նաեւ, եւ որպէս այդպիսին՝ անոր կը զլացուէր արժէ՛քն իսկ քուրջի կտորի մը: Անոր, քրիստոնեային, կրօնական զգացումները ոտնակոխող մէկէ աւելի հրամանադիրներ կային եւ դործադրուեցան բազմաթիւ արարքներ վատութեան: Հրամանադիրներէն եւ կանոնադիրներէն այսօր դժուա՛ր թէ կարելի ըլլայ գտնել մէ՛կ հատիկ իսկ նմոյշ, սակայն ժամանակադիրներու մօտ գտնուող կարգ մը նշումներ եկեղեցիի եւ եկեղեցականութեան մասին տեղ չեն ձգեր կասկածի: Ըստ անոնց՝ քրիստոնեան իրաւունք չունէր ունենալու պաշտօն եկեղեցիի եւ եկեղեցականութիւն: Իրաւունք չունէր մոմի որոշ տեսակներ դործածելու, բարձրաձայն պատարագ եւ ժամերգութիւն կատարելու, կոչնակ թակելու, զանգահարելու եւ ղողանջելու: Աւելին՝ անոր կը զլացուէր նաեւ թաղմանական ընդունուած կրօնական կարգը, իրականութիւն մը, զոր այսօր հերքելու թրքական բոլո՛ր ճիշդօրէն ի դերեւ կ'ելլեն ձեռքի տակ գտնուող պաշտօնական վաւերադիրներու մէ՛կ հատիկովն իսկ:

Ճի՛շդ էր Վասըֆ. խանդարուած բան մը կար հաստատուած կարգ ու սարքին մէջ, եւ ժամանակադիրներու նշումներէն երեւան եկող սա արգելեալներու մէջ ա'նպայման պիտի ըլլային կարգ մը կէտեր, որոնք սա կամ նա ձեւով, եւ հոս կամ հոն, պիտի մերժուէին կատարուելու եւ տարօրինակ ալ չէր բնաւ, որ կարգ մը հա-

յեր կարգ մը վայրերու մէջ մերժէին ճանչնալ այս կարգը: Օրինակ, երբ 1796-ին Հայր Դուկաս Ինճիճեան իր Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի դործին առաջին մասը կը դրէր եւ կը խօսէր զէյթունցիներու մասին ընդհանրապէս՝ տեսակ մը ամփոփում մը կը կատարէր այս կարգին եւ կը յայտարարէր, որ զէյթունցիները կը մերժէին զայն: «Բնակիչք նորա (Ձէյթունի) առ հասարակ հայք, զորոց բազմութիւն ասէն լինել, խիտ առ խիտ գոլով շինուածոց տանց, ամենեքին արք կորովիք քաջասիրտք պատերազմող ի մանկութենէ, յաջողակ ի զինավարժութիւնս եւ ընտիր այրուծիք: Գոլով այսպէս զօրաւորք զօրութեամբ եւ տեղեաւ, ապստամբ են փաշային Մարաշոյ. ոչ տան նմա հարկս, ոչ սովորական տուրս, ազանին արդիւնալ զգեստս, հնչեցուցանեն համարձակ զանգակս ի յեկեղեցիս, եւ ինքեանք դատին դամենայն դատաստան իւրեանց՝ նաեւ զդատաստան արեան, անելով 12 իշխանս ի քաղաքակցած իւրեանց շուրջանակի զլերամբ ու աստ անդ ունին աշտարակս, յորս հանապաղ պահանակք կարգեալ կան ի դիտել եւ պահպանել զերկիրն իւրեանց» (26):

Բայց Ձէյթուն չէր ամէն կողմ, եւ միշտ չէր որ հայութիւնը պիտի կարենար հակառակիլ պետական ու վարչական հրամանադիրներուն. ընդհակառակը, միշտ ալ ենթարկուած ըլլալով սուլթանական խարականութիւն սերմանող հրահանգներուն, եւ յաճախ ինքնապաշտպանութեան բնազդէ մը մղուած, այդքան կը փոխէր ձեւ ու ոգի, որ, ինչպէս կը վկայէ բրուսիացի մարաշախտ Ֆոն Մոլթէ 9 Փետրուար 1836-ի իր նամակով, «հայերը իւրացուցած են յաղթող (թուրք) ժողովուրդին բարքերը եւ նոյնիսկ լեզուն այն աստիճան, որ կարելի է զանոնք քրիստոնեայ թուրքեր կոչել...: Հայուհիներն ալ նոյնքան անտեսանելի են որքան թուրքուհիները: Երբ ճամբուն վրայ երեւին՝ կարելի է տեսնել (անոնց) միայն աչքերը եւ քիթին վերի մասը. մնացեալ ամէն ինչ ծածկուած է» (27), մինչդեռ Միսաք Բէլէշեան քայլ մըն ալ առաջ երթալով Մոլթէէն՝ կը դրէ, թէ «իսլական սեռը օր ցերեկով դուրս չէր կրնար ելլել, կ'առեւանգէին նոյնպէս փայլուն պատանիները զորս կ'ամպատուէին կամ բռնի կը թրջացնէին. ասկէ խուսափելու համար պատանիները ցնցոտիներով, մրոտած դէմքերով միայն կրնային աշխատիլ տուներէն ներս» (28): Իսկ ըստ Փրոֆեսէօր Յ. Գ. Չաքմաքճեանի՝ «Հայերը ստիպեալ սեւ կամ մուգ գոյն զգեստներ պիտի հագնէին: Գունաւոր զգեստ կրողներ կը պատժուէին: Կարմիր եւ կամ կանաչ հագուստ հագնողները անպայման կը սպաննուէին:

«Իսլական սեռը օր ցերեկով դուրս չէր կրնար ելլել: (Կիներ

և և աղջիկներ) կը սարսափէին առեւանդումէ: Նոյնիսկ դեղադէմ պատանիները ազատ պտտելու քաջութիւնը չէին ունենար, հակառակ պարագային՝ կորստեան կը մատնուէին. կա՛մ կը սպաննէին եւ կա՛մ բռնի կը թրջացնէին այդպիսիներ(ը): Ատոր համար պատանի տղաները ցնցոտի հագուստներով և մրոտած դէմքով կը ստիպուէին զործել խանութներուն մէջ:

«Հայ մը չէր կրնար ապրել, եթէ որեւէ Թուրք պէյի մը հովանաւորութեան ապաւինելով՝ անոր կեալուը եղած չըլլար» (29):

Անշուշտ, բնաւ ալ նախանձելի դրութիւն մը չէր այն զոր կը յիշատակեն յուշադրողները. ընդհակառակը, սիրտի ամենայն հանդարտութեամբ կարելի է պնդել, թէ վատ էր անիկա, եւ վասնօրի յիշած թուականէն, 1757-էն, մօտ հինգ տասնամեակ ետք՝ տակաւին կը շարունակէր անիկա տեւել. կէսդարեան սա ժամանակամիջոցի ընթացքին սուլթանական եւ փաշայական հրամանադիրներու բովանդակութիւնը, սակայն, զգեցաւ բոլորովին այլ իմաստ, եւ կոկիկ ու վայելուչ հազնիւն ստացաւ պճնասիրութեան համազօր տարազում, եւ, ըստ Թուրք պատմիչ Շանի Զատէի, սուլթանն ստիպուած եղաւ անգամ մը եւս յիշեցնելու առկայ եղող օրէնքները, միայն թէ այս անգամ անոր հրովարտակն ուղղուեցաւ իր դերիշահութեան ներքեւ գտնուող բոլոր ժողովուրդներուն անխտիր: Արդարեւ, «ներկայումս (պճնասիրութիւնը) տարածուած է շատերի, յատկապէս տղէտների եւ անգիտակիցների շրջանում», կ'ըսէր տասնութերորդ դարու առաջին տասնամեակներուն լոյս տեսած սուլթանական այդ հրովարտակը: «Հասարակ մարդիկ թողնում են անգամ իրենց հին տարադները եւ բազմատեսակ չքեղ ու թանկագին սարքներ (գլխու փաթթոց) են կապում: ... Այդպիսի անմիտ և աւելորդ տարադներ, վարք ու բարքեր, Նորին Վսեմութիւն փատիշահի խառնուածքին ու ցանկութեանը հակառակ լինելու պատճառով եւ վտանգաւոր ու անկարգ բարքերի վերացումը անհրաժեշտ համարելով, դրան առանձին ուշադրութիւն ընծայուեց եւ մանրամասն բացատրութիւններով՝ կայսերական հրամանով, կարգադրուեց, որ այսուհետեւ ժողովրդից իւրաքանչիւրը հազնի իր կարողութեանը եւ վիճակին համապատասխան հագուստ: Այդ հիման վրայ կափուտան փաշային (ծովակալ), Ստամբուլի կատիին, սեկրանների պետին, պոստանջիների պետին եւ այլ կառավարիչներին ուղղուած պոյրուլթիներ (հրամանագիր) ուղարկուեցին...» (30):

Հազիւ թէ սուլթանական սա կարգադրութիւնները եղած՝ սուլթանը ձեռնարկեց «կարգադրելու» խախտած այլ դրութիւն մը, որուն առկայութիւնը կը դպէր սուլթանին արժանապատուութեան

հետ արժանապատուութեանը հաւատացեալ թրքութեան: Ըստ Շանի Զատէի «Հնուց ի վեր ընդունուած կարգով մուսուլմաններ շէնքերի երկարութիւնը 12 արշին էր, իսկ բայաներինը՝ 10 արշին, աւելին արդիւրեւ էր: Բայաների դասի շէնքերի համար ընդամէնը 10 արշին յատկացուած լինելով, այն հողամասը, որի վրայ կառուցուած էր շէնքը, շատ նեղ, շէնքերի միջեւ ընկած տարածութիւնը նոյնպէս նեղ էր, իսկ շէնքերը ցածր էին: Ձնայած գոյութիւն ունեցող արդեւքին, (ոչ-մուսուլմանները) ստիպուած էին դարատափներ, հարկերի միջեւ քէօշկեր եւ նման մասեր կառուցել:

«Վերոյիշեալ արդեւքները հաստատելով եւ ուժի մէջ պահելով հանդերձ, թոյլատրուեց սրանից յետոյ կառուցուելիք բնակարաններին մէկ-երկու արշին աւելացնել եւ հրդեհից պաշտպանուելու համար, կարողութիւն ունեցող ընակարանատէրերին թոյլատրել, որ բնակարանի չորս կողմում հողամաս պնեն եւ դրանք իրար միացնելով պարտէզի վերածեն, իսկ եթէ դա հնարաւոր չլինի, այդ դէպքում արսայի (հողամասի) վրայ ամբողջութեամբ բնակարան չպէտք է կառուցանեն, այլ մի փոքր մասը ազատ պէտք է թողնեն:

«... Կարողութեան տէր մուսուլմաններին՝ թոյլատրուած է տարբեր տեղերում իրենց տների կէսը կառուցել քար ու կրից: ... Քարուկիր շէնքերի կառուցումը միայն մուսուլմաններին է վերաբերում, իսկ բայաներին երբեք չի թոյլատրուում. այս պայմանների վերաբերեալ թաղիքը Նորին Վսեմութիւն փատիլահին ներկայացուեց եւ այդ մասին կայսերական թոյլտուութիւն շնորհուեց...»

«Վերոյիշեալ կանոնադրի գործադրութիւնը յատուկ հրամաններով յանձնարարուում է համապատասխան անձանց եւ հիմնարկներին» (31):

Կայսերական սա հրամանադիրներուն յաջորդող յիսնամեակը տեսաւ ծնունդը շա'տ մը բաներու: Սուլթան Մահմուտ Բ.ով սկըսած եւ թանգիմաթեան շրջան անունով պատմութեան անցած սա ժամանակաշրջանէն ներս է որ կը տեղադրուին 3 Նոյեմբեր 1839-ի Հաթթը Շերիֆը եւ 18 Փետրուար 1856-ի Հաթթը Հիւմայունը: Սուլթան Մահմուտի յաջորդ սուլթան Ապտուլ Մեճիտ իր հրովարտակներով կը յուսար արդիականացնել իր աշխարհը եւ զայն մտցնել ընտանիքէն ներս քաղաքակիրթ ազգերու՝ առա'նց իսկ դոյզն կասկածն ունենալու թէ սուլթաններուն աշխարհը հասած էր արդէն եզրին անվերադարձ անկումին: Բայց Շերիֆն ու Հիւմայունը դացին ա'յն ուղիէն, ուրկէ սովոր էին դարձած քալելու բոլոր օրէնքները Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Որքա'ն որ ալ ըլլային

դեղեցիկ ու դրական ըստածները կայսերական այդ հրովարտականերով՝ չէին կրնար, սակայն, փոխել որեւէ բան սուլթաններու աշխարհէն ներս, ուր տիրական էին կրօնական տգէտ մոլեռանդութեան հետ ախտաժէտ հոգեմիճակ մը եւ ժխտական հոգեբանութիւն մը, որոնք անկասկած որ պիտի կարդային տառը հրովարտականերուն եւ հրամանադիրներուն՝ առանց որ թափանցած ըլլային ոգիին անոր. ահա թէ ինչո՛ւ համար այսօր բնաւ ալ տարօրինակ չի թուիր ընթերցումը յիսունհինգ ստորագրութիւն կրող եւ 20 Յունուար 1867 թուակիր բողոքագիրի մը, որ Զարսանճագէն հասնելով էջմիածին՝ կ'ըսէր ի միջի այլոց, թէ «կոյս աղջիկ եւ կամ այրի ամուսնացած ժամանակը հինգ հարիւրէն մինչեւ հազար հինգ հարիւր զուրուշ կանխիկ ստակ պիտի վճարենք զիւղերու մէջ նստող Աղային, որ հրաման ընէ ամուսնանալու եւ հետ այնօրիկ արտօնութիւն ունենանք հարսանեաց հանդէսը կատարել» (32):

Սա բողոքագիրը ո՛չ առաջինն էր եւ ո՛չ ալ մնաց վերջինը (33): Ընդհակառակը, բողոքագիրները յաջորդեցին իրարու, մէկը միւսէն աւելի սրտաճմիկ, մէկը միւսէն աւելի արիւնոզ, երբ անդին Պոլիս կը հաւատար թէ իր թուղթէ հրովարտականերով բան մը կրնար փոխել իր թրքաշխարհէն ներս: Մինչդեռ իրականութիւնը շատ աւելի վատ էր քան այն ինչ որ կրնային հասկնալ եւ ըմբռնել պատրիարքարանի մարդերը: Առնուազն այդպէ՛ս կը վկայէր Մուշէն Պատրիարքարան հասած 15 Դեկտեմբեր 1868 թուակիր բողոքագիր մը, որ կ'ըսէր ի միջի այլոց, թէ «Մշոյ ղժբախտ երկիր ցարդ ո՛չ թանգիմաթի եւ ոչ ալ թաշքիլաթի օգուտներ վայելեց, եւ դեռ առաջին բարբարոսութեան պէս զմեղ անխնայ կը նեղեն (ու) կը չարչարեն, եւ կը հարստահարեն...»

«Արդ՝ յաշխարհ ամենայն հռչակուած է, որ մեր Մշոյ դաւառին մէջ քանի քանի եկեղեցիներ կողոպտեցին ու բազմաթիւ զանձեր տարին, հարիւրաւոր աղջիկներ եւ ամուսնացեալ կնիքներ պատրեցին եւ բռնի մեր սուրբ կրօնքէն հանեցին...: Թէ Մշոյ մէջ եւ թէ ի գիւղօրէսն ամէն գիշեր զխանութս եւ զտոններն կը պատռեն եւ զունեցածնն կը տանին... բայց մենք չենք համարձակիր որեւիցէ յայլադէպներէն զմեր իրաւացի պահանջն պահանջել ու ուղել, կամ կանարդեն, եւ կամ կուրանան, թէ հայ վկաներ բերենք չեն ընդունիր...: Թէ որ զցաւերնն Մշոյ կառավարութեան ժողովոյն յերեմն ներկայացնենք բնաւ լսող ու պաշտպանող մը չը կայ, եւ մեր կրած վէրքերն ալ շատ աւելի այդ նախապաշարեալ ժողովականաց յերեսէն է...» (34): Ահաւասիկ սա՛ մթնոլորտին մէջ էր որ իրարու յաջորդեցին ռուս-թրքական պատերազմները, որոնց ազդեցութիւնն անպայման պիտի ըլլար քանդող եւ

աւերող: Ու երբ հասաւ 23 Դեկտեմբեր 1876-ը՝ սուլթանը խաղաց մեծազոյնն իր կեղծիքներուն, եւ լոյսին եկաւ առաջին սահմանադրութիւնը-Օսմանեան Կայսրութեան:

Այսօր մեզ չեն հետաքրքրեր քաղաքական եւ զինուորական այն սլայմանները, որոնց ծնունդն եղաւ անիկա: Կը բաւէ միայն ըսել, թէ անիկա, Միտհաթեան այդ Սահմանադրութիւնը, փորձ մըն էր լոկ քայքայուող կայսրութիւն մը փրկելու յաղուող չճանչցող ախորժակներէն եւրոպական դիւանագիտութեան:

Իրաւ էր որ սահմանադրութեան հարիւր տասնինը յօդուածները կը խօսէին քիչ մը ամէն բանի մասին, կը խոստանային արգելել բոլոր ապօրինութիւնները եւ օրինադանցութիւնները, պահպանել կեանքի, պատիւի եւ ստացուածքի անձեռնմխելիութիւնը, սրբադրել տուրքերու եւ անոնց դանձումին դրութիւնը, բառնալ անարդարութիւնները, հաստատել կրօնական եւ անձնական ազատութիւնները, եւ հաստատել ռամկապետական վարչաձեւ մը սահմաններէն ներս կայսրութեան. հրաշալի՜ խոստումներ արդարեւ, որոնք, սակայն, պիտի մնային թուղթի վրայ, որովհետեւ ո՛չ Միտհաթը եւ ո՛չ ալ անոր անմիջական գործակիցները գիտցան, թէ տալիսն ի զօրու էր թրքական առածը, որուն համաձայն, ինչպէս կը վկայէ տասնիններորդ դարու ճանապարհորդ Բիէն Ամետէ Ժոպեր, «հաւատա՛, եթէ կը ցանկանաս, թէ լեռները փոխել են իրենց տեղը, բայց մի՛ հաւատար որ մարդիկ կարող են փոխել իրենց բնաւորութիւնը» (35):

Սա ճշմարտութեան անբեկանելիութեան միակ գիտակից անձը մնաց Ապտուլ Համիտ Բ., որ դեղեցիկ օր մըն ալ, 14 Փետրուար 1878-ին, տունը դրկեց սահմանադրական ժողովը՝ առարկելով թէ «խորհրդարանը իր կարելին ըրաւ կատարելու համար իր պարտականութիւնները... բայց քանի որ ընդհանուր գործերուն ստացածեւը եւ ուղղութիւնը չեն յարմարիր խորհրդարանին ճիշդ կերպով կատարելու համար իր պարտականութիւնները... եւ քանի որ, ըստ սահմանադրութեան, ժամանակի պահանջին համաձայն նոր տարեշրջանին կրճատումը կամ երկարաձգումը մէկն է կայսերական իրաւասութիւններէն՝ Նորին Վեհափառութիւնը կը հրահանգէ եւ կը հրամայէ, որ, ներկայ բացառիկ պայմաններէն յառաջացած որպէս միջոցառում, այսօրուէն սկսեալ խորհրդարանը փակուի» (36):

Խորհրդարանի փակումով զոյցուեցան բոլոր դուռերը յոյսին: Արեւմտահայութեան տնտեսական, ազգային, կրօնական եւ ընկերային դրութիւնն անցաւ վատթարէն վատթարագոյնին, եւ, ամերիկացի քարոզիչ Նափի 23 Փետրուար 1877-ին Վանէն Ամերիկա

յղած նամակին խի վկայութեամբ, «որեւէ ձեռով անկարելի է ձեռքի տալ նուազագոյն դադափարն խի իրականութեան մասին: Ամէն օր կը լսենք պատմութիւններ անհատնում դժբախտութիւններու, որոնց կ'ենթարկուին հայերը: Տուրքերը, կաշառակերութիւնը, եւ ամէն կողմէ հասնող բռնութիւնները հասցուցած են զանոնք (հայերը) արժանապատուութեան նուազագոյն աստիճանին: Այս շրջանի (Վանի) որեւէ մշակի տուն հազիւ թէ կարելի ըլլայ մտնել առանց նկատելու որ տունին կին բնակիչները կ'անհետին ախոռի մութ անկիւնէ մը ներս եւ հոն կը կծկուին իրենց մերկութիւնը պահելու համար: Այս իրականութիւնը հաստատուեցաւ նաեւ մեր դիւղերուն մէջ քանի մը շաբաթ ապրած բանակի թուրք բժիշկի մը կողմէ, որ առջի օր այցելեց ինծի» (37), երբ անդին՝ Պուսոյ Հայոց Պատրիարքարանը կ'ողողուէր վաւառներէն հասնող բողոքադիրներով: 6 Սեպտեմբեր 1878 թուակիր դրութեամբ մը վաւառէն կ'իմացնէին թէ քիւրտերը «միշտ կու գան մեզ կը հարստահարեն. կուտեն, կ'սմեն, ստացուածքնիս կ'առնեն, պաղչաններնիս կ'կտրեն, մեզի (միջոց) հրացանով, սրով մեր վրայ կ'սպառնան. բռնի կ'բռնեցունեն իրրեւ ծառայ. վերջապէս, վիշտ, ցաւ, նեղութիւն, աղաղակ մեզմէ անպակաս են. բայց կ'վախնանք մի ըստ միովէ դրելու, թէ որ լսեն զմեզ կ'սպաննեն. կամ ըրածնուն երրորդ, չորրորդ կ'հատուցանեն, մեր դարմանը ձեռքէ կը յուսամք» (38):

Արեւմտահայութեան բազմապատկուող սա կանչ ու աղաղակին որպէս պատասխան քննական շրջապտոյտի մը համար դաւառները զրկուեցաւ Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանց, որ 27 Մայիս 1878-ին այցելելէ ետք Զիլէի հայութեան՝ պիտի գրէր, թէ «թրքաց հին բռնութեան արդիւնքն է որ Զիլէի Հայք ամբողջ թուրքերէն կը խօսին, (եւ) երբեք հայերէն չգիտեն. այնչափ կը զարհուրին տաճիկներէն, եւ կատարելապէս ստրուկ են անոնց առջեւ: Երբ կ'առաջարկութեան կամ իրենց նեղչաց վրայ տեղեկութիւն կը հարցնէի, մէկն կ'ուզէր կմկմալով բան մը ըսել, միւսները կը ծածկէին, մէկ մէկի անվստահ էին, եւ կը դողային՝ չլինի՞ թէ դուրս լսուէր իրենց ձայն: Ազգութեան ոգին մեռած էր, եւ ժամանակ դեռ չէր կրցած զարթուցանել ասոնք, (եւ) կեանքի ճառագայթ մը երբեք ծագած չէր հոս: Ո՞վ էր պարտական ասոնց...: Աղքատ չէին, բայց մուրացկանի նման էր իրենց հագուստն եւ ներքին ու արտաքին երեւոյթն, որպէսզի չցուցնեն թէ բան մը ունին, եւ այս անոր համար, որ թուրքերը կը խեն եղեր իրենցմէ՝ եթէ աղէկ բան մը տեսնեն: ... Արդարեւ Զիլէի թուրքեր չափէն աւելի մոլեռանդ եւ անկիրթ են, (ու) կատարեալ բարբարոս. նախատանօք կը

վարուին Հայոց հետ մարդու տեղ չեն դնել. կը զրկեն, կը խլեն, կը հաչոյեն, կը ծեծեն, եւ Հայք խոհեմութիւն կը համարին կրել ու լռել, որպէսզի կարող լինին ապրիլ, եթէ ապրիլ էր այս: Նըն-
ջեցեալ բերած ժամանակ կը քարկոծեն, քահանան փողոցէ անցած
ատեն լամուկները երամով ետեւէն կը վազեն աղաղակելով. «Քէ-
չիչ, օ՛չ, օ՛չ...»: Նոյն օրեր ժամկոչը պիշեր մը շարաչար ծեծեր
էին, եւ քիչ մը դիմանալուն համար, դանակ քաշեր էին վրան (զայն)
սպաննելու համար, (եւ) հազիւ խոյս տուած էր (անիկա)» (39):

Բայց բուն Հայաստանը չէր Զիլէն, ուրեմն ակնկալելի էր,
որ հայը հոն ենթարկուած ըլլար անօրինակ դրութեան մը: Անդին
կար բո՛ւն Հայաստանը, որուն նահանգներէն ներս թուրքին եւ
թուրք պետականութեան ստեղծած խտրականութիւնն անցեր էր
ամէն սահման. ահա թէ ինչո՛ւ համար Յունիս 8-26-ի ընթացքին
այցելելէ ետք Սերաստիան՝ Սրուանձտեանց կը գրէր, թէ «մեզ
ցոյց կու տային քաղաքին մէջ այնպիսի հայեր, որ մուրացկանի
ձեւով հազուած էին, բայց քանի մը հազար ոսկւոյ տէր էին. այն-
քան զօրացած է բռնաւորաց երկիւղն այս ողորմելեաց վրայ, որ
չեն համարձակիր իրենց հարուստ լինելը ցոյց տալ, գաղտուկ մաղ-
տուկ գործեր կ'ընեն, ցած եւ հին տուններու մէջ կը բնակին, ստակ-
ներն կը պահեն. վասնզի եթէ յայտնուի իրենց ունեւոր ըլլալը, կը
վախնան թէ խլեն ձեռուըններէն: Մասամբ մը ընդհանուր է այս,
վասնզի կարի հազուագիւտ են լաւ հագնող, լաւ տուն ունեցող, ձի
եւ ծառայ գործածող: ... Քաղաքին թուրքաց մոլեռանդութիւնը
եւ աններողութիւնն այնչափ է, որ կրնան հայ մը ձիէն վար առ-
նել...: Սոքա (թուրքերը) իբրեւ ամենօրեայ սովորութիւն կը հայ-
հոյեն Հայուն Ոսչ ու հաւատքին, եւ Հայք իրենց խոհեմագոյն
գլուխները կախելով չլսելու պէս՝ կ'անցնին» (40):

խտրականութենէն ծագած սա դրութիւնը տակաւին տեւեց
երկար, հակառակ որ սուլթաններու աշխարհը տեսած էր լոյս ըն-
ծայումը 1839-ի եւ 1856-ի կայսերական հրովարտականքուն եւ
1876-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան: Ամէն ինչ մնաց նոյնը, եւ
հայերու առօրեան շարունակեց ընթանալ հին ուղիներէն՝ ամէն օր
քիչ մը աւելի խորացնելով խտրական այն ոգին, որ նկարագիրի
ցցուն մէկ գիծն էր Օսմանեան Կայսրութեան, եւ որ հետզհետէ
ուարածուեցաւ կեանքի բոլոր երեսներուն վրան ու հայը վերածեց
իրաւազուրկ, ոտնահարուած, կթան կովի՝ Կարինի անգլիական
հիւպատոսին 1891 թուակիր մէկ զեկոյցը շա՛տ բան կը խօսի այս
ուղղութեամբ, եւ կ'արժէ որ մէջբերուի իր գլխաւոր գիծերուն
մէջ. «օրինակները, զորոնք այժմ կը ներկայացնեմ Ձեր Բարձրա-
պատուութեան՝ պարզ իրականութիւններ են եւ խօսք չեն վերցը-

ներ», կը գրէ անիկա Պոլսոյ անդլիական դեսպանին, եւ ապա կը շարունակէ.

«1. 1225-ի (1839) օրէնքով (Թանդիմաթ), որ 1293-ին (1876) վաւերացուեցաւ՝ կը յայտարարուի որ թէ՛ մահմետականներ եւ թէ՛ քրիստոնեաներ (41) պիտի աշխատին հանրային բոլոր պաշտօններուն մէջ — անշուշտ ներառեալ ոստիկանական ուժը — եւ որպէս քորտուղար, եւայլն՝ պետական պաշտօնատուներու եւ դատարաններու մէջ:

«Հակառակ այս օրէնքին, կ'ենթադրեմ թէ իրզրում նահանգի ամբողջ ոստիկանական ուժին մէջ կան երեք քրիստոնեայ ոստիկաններ:

«Գալով քրիստոնեաներու որպէս պետական պաշտօնեայ աշխատելու հարցին՝ մէկ կողմ ձգելով (խառն) դատարաններու եւ քաղաքապետական ժողովի քրիստոնեայ անդամները, որոնց ճիշդ թիւը որոշուած է օրէնքով, իրզրումի մէջ կայ ո՛չ իսկ մէկ հայ պաշտօնեայ բացի նահանգի պաշտօնական թարգմանիչ Միքայէլ Էֆէնտիէն եւ Հանրային Պարտույ (Գրասենեակի) նախագահ Գրիգոր Էֆէնտի Շապանեանէն՝ Պոլսէն եկած երկրորդական երկու պաշտօնեաներով:

«Այսպիսով, այն օրէնքը, որուն համաձայն թէ՛ մահմետականները եւ թէ՛ ալ քրիստոնեաները պաշտօնի պիտի կոչուէին ոստիկանական ուժի եւ հանրային պաշտօնատուներու մէջ՝ գործնականօրէն մեռեալ տառ մըն է:

«Հոս կրնամ յիշել, թէ այն հիմք տարիմերու ընթացքին երբ Գրիգոր Էֆէնտի զեկավարած է Համրային Պարտույ Գրասենեակը՝ այդ պաշտօնատուինն եկամուտը մօտաւորապէս երեք անգամ աւելցած է (42):

«2. իրզրումի մահմետական ընտանիքներու քրիստոնեայ ընտանիքներու հետ ունեցած բաղդատութիւնը մէկի դէմ երկու է: Անոնց հարստութիւնն ալ գրեթէ նոյն համեմատութիւնը ունի: Հակառակ այս իրողութեան՝ անուանապէս 1% եղող եկամուտի տուրքը, որ կը դանձուի այս քաղաքի քրիստոնեաներէն՝ հաւասար է անոր որ կը դանձուի մահմետականներէն:

«3. Այս ձեւով դանձուած եկամուտի տուրքին վրան յաւելուածական 5% մըն ալ կը դանձուի թէ՛ մահմետականներէն եւ թէ՛ ալ քրիստոնեաներէն: Մասրիֆիանիսի կոչուող այս գումարը կը յատկացուի դպրոցներուն: (Բայց) այդ գումարէն ո՛չ իսկ մէկ դահեկամ կը տրուի քրիստոնեայ դպրոցներուն՝ որպէս օգնութիւն: Բոլորն ալ կը գործածուի մահմետական դպրոցներուն համար, ուր

կը յաճախէ ո՛չ մէկ քրիստոնեայ: Տասանորդի վրան ալ 1/2% մը կը դանձուի մահմետական դպրոցներուն համար, որ նոյնպէս ամբողջութեամբ մահմետական դպրոցներուն կ'երթայ:

«4. Մինչև վերջերս երբ քաղաքի որեւէ բնակիչ ուզէր ճամբորդել տեղական իշխանութիւններէն պէտք եղած փաստաթուղթերը ձեռք ձգելու համար կը բաւէր իր համայնքապետէն իր վարձու բարձի մասին վկայագիր մը ներկայացնել, եթէ մահմետական էր՝ իր շրջանի իւլեմայէն, իսկ եթէ բողոքական, կաթոլիկ կամ հայ առաքելական՝ իր ազգապետէն կամ եպիսկոպոսէն: Ներկայիս քրիստոնեայ մը իր անցադէրը ստանալէ առաջ ստիպուած է բարի վարուց թողլթ մը ներկայացնել ո՛չ միայն իր համայնքի գլխաւորէն՝ այլ նաեւ պէտք է որ վկայագիր մը ստանայ իր շրջանի մահմետական մեծաւորներէն: Այս պահանջը մեծապէս կը վերաւորէ քրիստոնեայ համայնքապետերը:

«... Այս կէտերը... ինքնին կրնան պզտիկ թուիլ, բայց այս նահանգի քրիստոնեաներուն կարծիքով այդպէս չեն, եւ ասոնց բոլորն ալ, մանաւանդ առաջինը, մեծ ազդեցութիւն կը գործեն քրիստոնեաներուն դէպի կառավարութիւնը սնուցած զգացումին եւ դիրքորոշումին վրայ:

«Մինչ այդ մահմետականներու եւ քրիստոնեաներու միջեւ դրդառութիւնը օրէ օր կ'աւելնայ: Առաջինները ամբարտաւանութեամբ եւ ի վնաս կը վարուին միւսներուն հետ ու կը մերժեն իրենց պարտքերը վճարել, ու կը ծեծեն եւ գէշ կերպով կը վարուին այն քրիստոնեային հետ, որ կը համարակի բողոքի կամ իր դրամը պահանջել: Միւս կողմէ քրիստոնեաները լրջօրէն դժգոհ են, եւ կը յայտարարեն թէ առնուազն առանց ընդդիմութեան պիտի չջարդուին: Իրականութեան պզտիկ կայծ մը կը բաւէ ամբողջ նահանգը բռնկեցնելու համար» (43):

Հարկ կա՞յ վերլուծելու անգլիացի հիւպատոսին ըսածները, որոնք սերտ աղերս ունին ոչ միայն հայերու անմիջական առօրեային այլ նաեւ անոնց յաջս պետութեան ունեցած դերքին հետ: Տարածել այդ զեկոյցով ըստածները ամբողջ Հայաստան աշխարհի վրայ՝ երբեք ալ պիտի սխալ ուղիի մը չառաջնորդէ ուսանողը նյաւմութեան: Ընդհակառակը, այդ պիտի ըլլայ ընթերցող տողընդմէջ՝ այն ինչ որ անգլիացին կը գրէ Պոլսոյ իր դեսպանին: Աւելին, սա փաստաթուղթը կու գայ անդառնալի եւ անհերքելի կերպով փաստելու այն ինչ որ հին ու նոր բոլոր հայ ժամանակագիրները կ'ըսեն հայերու իրական եւ իրաւական վիճակին մասին, որ առաւելաբար յառաջացաւ խտրական ա՛յն ոգիէն, որուն որպէս

տէրը թուրքն այսօր արդարօրէն իրաւունք ունի յոխորտալու, թէ իշխեց իր գիտցած ձևով եւ այնպէս ինչպէս որ պարտն էր կայսերական իր հզօրութեան:

2.

Բայց հոս չ'աւարտիր խտրականութեան դրսեւորումը: Զեռքի տակ դտնուող վաւերագիրները, որոնք այս անգամ կու գան ուղղակի թրքական պաշտօնատուներէն եւ կը կրեն կնիքն ու ստորագրութիւնը զայն յղող պաշտօնեային եւ մահմետական կրօնաւորին՝ կը խօսին շա'տ աւելիին մասին: Օսմանեան կայսրութեան մէջ տիրող խաժամութիւն մէջ տարբերել ներկան ու բացական, զանազանել ապրողն ու մեռածը հայուն՝ շատ ալ ակնկալելի իրողութիւններ չեն արդէն: Ընդհակառակը, որպէս իր ըմբռնումներուն եւ հաւատալիքներուն, իր քաղաքականութեան եւ ընկերային սկզբունքներուն անշեղ հետեւող՝ թուրքն աշխատեցաւ քրիստոնեան ընդհանրապէս եւ հայը մասնաւորապէս դամբել անարգանքի սիւնին, ատելով ատել զանոնք, անգօսնել, զամահրանքի ենթարկել, եւ այդ բոլորին հետ նաեւ մերժել վերջին յարգանքը այս կեանքէն մեկնողին, բզկտել անոր յիշատակը, ոտնակոխել անոր հետ արժանապատուութիւնը նաեւ անոր ետին մնացածներուն, եւ, այդպէս, քանդել տակաւին ինչ որ կար առհասական, ինչ որ կու գար որպէս բնազդային երկխոսութիւն ողջերուն իրենց անցեալէն, իրենց մարդեղութենէն:

Ընդհանուր եւ դիւրին հաստատում մը չէ որ կը կատարենք սա քերականութեան հասնելով. ընդհակառակը, արիւնոող սիրտով եւ բզկտուած գիտակցութիւնով է որ կ'արձանագրենք սա ճշմարտութիւնը, որովհետեւ, հակառակ մեր փափաքին, շա'տ են խօսուն սեղանի վրայ դտնուող վաւերագիրները, եւ կը վկայեն թէ թուրքը պատրաստ է ոտնատակ առնելու ամէն սրբութիւն, կրօնական ամէն հասկացողութիւն, մարդկային ամէն արժանապատուութիւն:

Ամէն երկիր, ինքզինք յարգող ամէն պետականութիւն ունի թաղմանական իր որոշ ձեւականութիւնը, զոր որեւէ քաղաքացի պարտի յարգել՝ եթէ որոշած է թաղել իր մեռելները: Այս գիծով Օսմաններուն աշխարհը բնաւ ալ տարբեր չէ քաղաքակրթութեամբ այլ երկիրներէ: Հո'ս ալ կայ որոշ ձեւականութիւն, հո'ս ալ կայ որոշ գործեակերպ. սակայն ինչ որ զայն կը զանազանէ այլ երկիրներէ՝ թաղումի համար անոր տուած արտօնագիրն է, որ կը միտի բար-

դելու ցաւը մնացողներուն, քանդելու հոգեբանութիւնը մեռելի տէրերուն, ոտնակոխ ընելու մարդկային եւ հայու արժանապատ-
ւութիւնը մեկնողէն ետք անոր ետին մնացած ողջերուն, եւ տալու
անոնց բայայի կոտորացող գիտակցութենէն վեր ստրակային զգա-
յողութիւն մը միայն:

Ըստ Միսաք Բէլէշեանին՝ թաղմանական արտօնաւերի թըր-
քաբարոյ սա դրութիւնը տեւեց մինչեւ 1838 եւ առաւելաբար ի զո-
րու մնաց միմիայն թաղումին համար հայ եկեղեցականին: Բայց
մեր տրամադրութեան ներքեւ գտնուող վաւերագիրները կը հասնին
մինչեւ 1855-ի Մարտը եւ գործ ունին մա'նաւանդ ոչ-կրօնաւորնե-
րու հետ: Աւելին, կարգ մը վաւերագիրներ կը խօսին աւելի ուշ
ժամանակներու մասին ալ: Այսպէս, 1867-ին էջմիածին յղուած
բողոքագիր մը Չարսանճաղէն կ'ըսէ ի միջի այլոց, թէ «այն աս-
տիճան հասած է գէշութիւնը, որ ժամանակ մը՝ մեր ննջեցեալնե-
րը գերեզմանատուն չթողուցին ամփոփել, թէ երկիրը մերն է
(թուրքերունը), չենք թողուր. վիճակէ դուրս տեղ տարէք» (44):

Սա բողոքագիրէն հինգ տարի ետք լոյսին եկած Գաւառա-
կան Հարստահարութեանց Քննութեան Յանձնաժողովի տեղեկա-
ւերը այլ Հարստահարութիւններու կարգին կը խօսէր թաղմանա-
յան սա հարցին շուրջ նաեւ, եւ կ'ըսէր, թէ «գաւառաց մէջ մահ-
մետական ժողովրդեան եւ մինչեւ իսկ անոնց տղայոց սպառնալ-
եաց եւ վնասուց ալ ենթակայ են ոչ-մահմետական ժողովուրդը,
մերթ մահուան երկիւղներ, մերթ նիւթական վնասներ, մերթ բա-
րոյական ցաւեր կրելով. ոչ կնիկ մարդիկ կրնան դուրս ելնել, ոչ
մանկունք ի դպրոց երթալ, ոչ յայտնի ուրախութիւն մ'ընել, կամ
մեռել թաղել առանց անարգութիւն կրելոյ, վնասու կամ այլ խըն-
դրոյ մը համար բողոքել չեն կարող, զի յետինն չար քան զառա-
ջինն կ'ըլլայ...» (45):

Նոյն օրերուն Գոնիայի շրջանի էլմալու գիւղաքաղաքին մէջ
պատահած դէպք մըն ալ կու գայ փաստելու բովանդակութիւնը
Հարստահարութիւններու տեղեկագիրին: Էլմալուի Տէր Գրիգոր
քահանան գիւղաքաղաքին մերձակայքը գտնուող իր այգին տրա-
մադրելով հայերուն կ'առաջարկէ վայն վերածել գերեզմանոցի՝
պայմանով որ իր մահէն ետք հոն թաղուի ինք. սակայն, ինչպէս
կը վկայէ էլմալուցի Յովհաննէս Տէր Համազասպեան, անոր «մե-
ռելը թաղելու արտօնութիւն ուզած ատեն արգելքի հանդիպեր են
(համագիւղացիները): Այն ատեն դիմած են տեղւոյն միւլթիին եւ
լիզու գտած են հրովարտակ մը (Ֆեթվա) ստանալու, որուն պատ-
ճէնն է այս:

«Միւրտ օլան քեաֆիրէլէրին օլ միւլարէք միւլթիման մէ-

դարձար իւզէրինտէն ու մեքրում այսգլարըլա պասարաք լաշէլէ-
րին սէվք էթմէք պի ջիւլլի մէն օլունուր» (46):

Պարզ հայերէնով կ'ըսէ սա արտօնագիրը, թէ «բացարձակ
կերպով կ'արգելուի (հայերուն) իրենց պիղծ ոտքերով կոխոտելով
անցնելը մահմետական գերեզմաններուն վրայէն՝ իրենց սատակ-
ները թաղելու համար», այլ խօսքով՝ հայերը կ'արտօնուին իրենց
մեռելները գերեզմանատուն տանելու՝ պայմանով որ թրքական
գերեզմանատունին մօտիկէն չանցնին:

Սա իրողութեան մասին կը խօսի աւելի ուշ օրերէ եկող վը-
կայութիւն մըն ալ: Արդարեւ, Ջարքօմֆի խմբագրութեան ուղ-
ղուած բաց նամակով մը Տոքթ. Վ. Գ. Թոփալեան կը գրէ, թէ
«Թուրքիոյ մէջ ցեղային խտրականութիւնը ոչ միայն ողջերուն
համար էր, — ինչպէս ձի նստիլ, զէնք կրել, դունաւոր հազուստ
հաղուիլ, գլխարկ կրել, եւն., եւն. ասոնք բացարձակապէս
արգելուած էին հայերուն համար, — այլ մինչեւ անգամ մեռելնե-
րուն համար սոսկալիօրէն անպատուաբեր խտրականութիւն կար,
իբր պետական օրէնք:

«Թուրք գերեզմանոցները միշտ քաղաքներուն կամ գիւղե-
րուն շուրջ բարձրահայեաց գիրքերու վրայ պատուոյ տեղը պէտք
էին ունենալ: Իսկ հայերուն գերեզմանատուները պէտք էին ըստ
կարելոյն կեդրոնէ հեռու եւ աննշան տեղ մը ըլլան: Անատուլ
այցելող ամէն ճամբորդ այս իրողութիւնը կրնայ նկատել անմի-
ջապէս:

«Թուրք մեռելներուն թաղման թափօրները քաղաքին ամե-
նակարեւոր փողոցներէն հանդիսաւորութեամբ եւ պատուով կ'անց-
նէին: Իսկ քրիստոնեայ մեռելները՝ առանց աղմուկի, առանց հան-
դիսաւորութեան, քովընտի փողոցներէ դաղտագողի կամ գիշերով
պէտք էին դուրս հանուիլ, երբ «հաւատացեալ» Թուրքերն իրենց
տուները քաշուած կ'ըլլային:

«Ոչ մէկ քրիստոնեայ մեռել կարելի կ'ըլլար թաղել առանց
պետական թաղման արտօնագիրի: Այս թաղման արտօնագրերը
դրուած եւ ստորագրուած կ'ըլլային միւֆթիին (խլամ կրօնապետ)
կողմէ» (47):

Ըստ Տոքթ. Թոփալեանին՝ սա դրութիւնը վերջ դտաւ 1830-ա-
կան թուականներուն, սուլթան Մահմուտի օրով եւ Յարութիւն
ամիրա Պէդճեանի միջնորդութեամբ, մինչ նոյն նամակին մէջ նա-
մակագիրը կը յիշէ թէ իր մանկութեանը, 1880-ական թուական-
ներուն՝ իր մեծերէն լսելէ ետք սա դրութեան առկայութեան մա-
սին՝ դրեթէ զոց էր ստիպած բովանդակութիւնը թաղմանական ար-
տօնագիրի մը:

Ի՛նչ որ ալ ըլլայ իրականութիւնը՝ արժանապատուութեան քայքայում մըն էր հայուն համար թաղումը իր մեռելներուն, այլապէս, Սրուանձտեանց երբեք ալ պիտի չգրէր 1878-ին, թէ հայերը «ննջեցեալ բերած ժամանակ (Զիլէի թուրքեր) կը քարկոծեն, քահանան փողոցէ անցած ատեն լամուկներ երամով ետեւէն կը վազեն աղաղակելով «Բէշլիշ, օ՛շ, օ՛շ...» » (48) :

Հայերուն տրուած թաղմանական արտօնազիրները կու գան զանազան կողմերէ ու կը վկայեն համատարած նկարագիրին մասին սա պօզալի դրութեան: Սկզբնական շրջանին արտօնազիր մը ստանալն եղած ըլլալու է իսկական տաղտուկ եւ, գուցէ, ոմանք նախընտրած են նաեւ հրաժարիլ թաղելէ իրենց մեռելները: Այսօր ձեռքի տակ գտնուող փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, որ միւլֆթիի մը կողմէ ստորագրուած արտօնազիրի սա դրութիւնը ի զօրու է եղած ինչպէս Կիլիկիոյ նոյնպէս նաեւ Արեւմտեան Հայաստանի բոլոր գաւառներուն համար ալ: Ու եթէ այժմ մեզի կը պակսին հայաշատ կարգ մը վայրերու մէջ տրուած այդ արտօնազիրներէն՝ պատճառը պէտք է որոնել այդ վայրերուն հիմնական քանդումին եւ հրկիզումին եւ մանաւանդ՝ Հայկական Տասնհինգին մէջ:

Ընդհանուր գիծերու մէջ սա արտօնազիրները նման են իրարու, բայց մանրամասնութիւններու մէջ երեւան կը բերեն նուրբ տարբերութիւններ, որոնց խորքին վերլուծական էջ մը մեզ պիտի տանէր աներեւակայելի եւ անկարելի եղբակացութիւններու: Անոնց, այդ արտօնազիրներուն, հայերէն թարգմանութիւնը, դժբախտաբար, շատ բան չի խօսիր այս նրբութիւններուն մասին, որոնք յատկանիշն են թրքերէն լեզուին, ահա թէ ինչո՞ւ համար լաւապէս ընկալելու համար հայուն ողբերգութիւնը անհրաժեշտ է սա վաւերազիրները կարդալ նաեւ թրքերէնով:

Հիմնական մէկ վերլուծումը այս վաւերազիրներուն ի յայտ պիտի հանէ կարգ մը տուեալներ. նախ, անոնց բոլորին մէջ ալ կ'անարդուին հայ կրօնը եւ հայ կղերականը: Ըստ անոնց մեծամասնութեան՝ հայ եկեղեցականին զգեստը «կալերանգ» է, փակեղը կը նմանի «սատանի թագ»ի. անիկա ունի տգեղ արտաքին, «զգուելի» տեսք, «մեծկակ» մարմին. անյայտ է անոր անցեալը, նոյնպէս՝ ծնունդը. «անիծեալ» է անիկա եւ «ուրացող» մը, եւ ուրեմն՝ «վրնասակար» է գոյութիւնն իսկ անոր. ահա թէ ինչո՞ւ համար անիկա «Տէրօրը դահէն ի բաց վռնտուած» է: Այս բոլորէն ետք անիկա այլեւս «մողէս»է տարբեր չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ վաւերազիրներուն ներկայացուցած հայ կղերականը ամենէն զարշելի արարածն է, որ կրնայ գոյութիւն ունենալ:

Այս, ըստ վաւերացիւններուն՝ հայուն ննջեցեալը եւ մեռելը «պիղծ» են: Հայերը չեն մեռնիր այլ «կը սատկին», ահա թէ ինչո՞ւ համար միշտ ալ «կը հրահանգուի», «կ'արտօնուի» կամ «կը հրամայուի» «սատակ»ը փոսի մը մէջ նետելով, վրան կոխոտելով, փշելով, կարգալով եւ վրան հողը քաշելով ծածկել: Սա՛ թուրքի հասկացողութիւն է: Արդարեւ, ոչ-հաւատացեալ կեաւորը, բայան եւ քրիստոնեան դուրս մնալով արարիչի մը ձեռակերտն ըլլալու հանգամանքէն՝ դուրս կը մնան նաեւ մարդ ըլլալու իրականութենէն. իսկ կենդանիներն են որ կը սատկին:

Մեռելին թաղումը կ'արտօնուի ո'չ թէ որովհետեւ մեռեալն արժանի է թաղումի՝ այլ որովհետեւ «օղէն ու տաքէն անոր պըծ-գալի հոտը իսլամ փողովուրդը անհանգիստ պիտի ընէր», այլ խօսքով՝ «որպէսզի անոր դարչահոտութիւնը հաւատացեալ մահմետականներուն նեղութիւն չպատճառէ», եւ կամ պարզապէս պէտք է «գարչահոտութիւնը մէջտեղէն վերացնել»: միւս կողմէն թաղումի սա արտօնութիւնը յաճախ կը զգենու շնորհի մը բնոյթը, որովհետեւ հողը չ'ընդունիր քրիստոնեան, որուն կրօնն «անհիմն» է, «վայրենի» է, «հայհոյիչներու» հաւատք է, «անօրէն ու անասունած ցեղ»ի վարդապետութիւն է, եւ որուն գերեզմանատունը այլ բան չէ եթէ ոչ «հայհոյիչներու սատակատեղի», «աղբանոց», «մասնաւոր գերեզմանատուն», «անկիւն մը», «քաղաքէն դուրս... փոս մը», «դուբ մը», «մասնաւոր աղբանոց», եւ այլ բաներ, ուր հասնելու համար պէտք է ընել երկար շրջան մը լուռութեամբ, գաղտադողի, եւ մեծ խոհեմութեամբ, որպէսզի չխանդարուի հանգիստը հաւատացեալ թուրքին՝ պայմանով մը, սակայն - հայն իր մեռելը պէտք է որ անոր վերջին կայքը հասցնէ քովնոր ճամբաներէ եւ առանց կոխոտելու թուրքի գերեզմանները:

Հիմնական սա քանի մը կէտերը գիտնալէ ետք ընթերցումը սա վաւերացիւններուն՝ անոնց տողերուն ետին գտնուող ոգին կը դարձնէ աւելի ցցուն եւ աւելի ընկալելի: Արդարեւ, Կիլիկիոյ Այնթապ քաղաքէն հասած արտօնագիր մը ունի գրեթէ բոլոր այս հիմնական կէտերը, ու կը թուի ըլլալ ամենէն ամբողջականը նոյնանման վաւերացիւններուն մէջ, եւ կ'արտահանէ թուրքի ոգին ու դիրքորոշումը հայուն հանդէպ. այնքա՛ն յստակ որքան որ կարելի է երեւակայել: Այսպէս, կ'ըսէ անիկա.

«Ուլ դու կուպրի պէս սեւ հագուստ հագած,
«Սատանի թագը գլուխդ դրած,
«Տէրոջը դահէն ի բաց վրձնտուած,
«Մօրուքդ աղպղպեղ, մազդ սեւորակ,

«Աչքերդ պահած, մարմինդ մեծկակ,
«Տեսքդ զգուելի, կրօնքդ վայրենի,
«Գոյութիւնդ վնասակար, գլխտուած ուրացած,
«Սկիզբդ ու ծագումդ վատ, անիծեալ արարած,
«Ո՛վ ծեր մողէս, դուն նահապետ քահանայ,

«Կը յայտարարուի որ ձեր հայհոյիչներու ամբօրէն, եւ Շէյխ թաղի բնակիչներէն, ու Օսմանեան վեհապանձ պետութեան հպատակներէն, տպածոյադործ ձենանի որդին Յարութիւն կաթուածի հիւանդութենէն յանկարծ սատակ եղած է – թող Ամենաբարձրեալն Աստուած ամենայն հայհոյիչները բորբոս եւ բնաջինջ ընէ – եւ որքան (որ) ալ անոր զգուելի, գարշելի դիակը հողն ու դետինն իսկ կարող չեն ընդունիլ, ի՞նչ ընել, ի՞նչ ընել, ի՞նչ ընել, քանի որ օղէն ու տաքէն անոր պժգալի հոտը իսլամ ժողովուրդը անհանդիստ պիտի ընէր, ուստի մէջտեղէն վերցնելու համար հայհոյիչներու սատակատեղին, յիշեալ աղբանոցին մէջ խորոնկեկ փոս մը բանալով, մէջը նետելով, կարդալէն, փչելէն թաղելու մեր պաշտօնատեղիին կողմէ հաստատուած է» (49):

Հայկական ՌՄԿԷ (1818) Սեպտեմբեր 3-ին մակագրուած եւ 15 Զիլգատէ 1233 (1818) թուարկեալ նոյնաման արտօնագիր մը կը հրատարակէ Հայ ԱՅԹ-ի պարբերաթերթը 1965-ին: Ըստ մակագրութեան՝ թաղումի արտօնագիրը «վասն երեք մարդոց մեռեալ դիցն թաղելոյ առաք Պարոնէն որ ի քարէ ջախջախեալ էին մնալով ի յատակն» (50):

Այնթապի անմիջական դրացի Մարաշէն եկող արտօնագիր մը չա՛տ աւելի լակոնական ոճով մը եւ առանց թրջաբանութեան դարձնարձիկ ոճին կու տայ հետեւեալը. «Մարաշի Շէյխ թաղի բնակիչներէն Մալճըի որդի Փէնիս (Փանոս Մալճեան) անհաւատը սատկած ու չքացած ըլլալով՝ մեռեալին սատակը ձեր մասնաւոր աղբանոցին մէջ թաղելու համար այս արտօնագիրը տրուած է ձեզի:

«Քաղաքապետական Միւլֆթի» (51)

Տոքթ. Վ. Գ. Թովալեան կու տայ հետեւեալ արտօնագիրը՝ անոր պատճէնը վերցնելով Օսկան պէյ Մարտիկեանէն.

«Մատանայական թագը կրող,
«Կարթութում զգեստ հագած,
«Աստուածային դահէն զրկուած,
«Զարախոհ ծերուկ քահանայ,

«Սրբազան կրօնի ատեանէն կ'իմացուի, թէ ձեր պժգալի եւ աղտոտ անկրօններէն անհաւատի որդին անհաւատը սատկած է:

«Թէպէտեւ հողը չ'ընդունիր անոր պիղծ դիակը՝ որպէսզի անոր դարչահոտութիւնը հաւատացեալ մահմտականներուն նեղութիւն չպատճառէ՝ աուրքը դանձուելով այս արտօնագիրը տրուած է:

«Քաղաքէն դուրս հանելով, հոն փոս մը փորելով, մէջը նետելով, ծածկելով, կոխոտելով վերագարձիր ծերո՛ւկ քահանայ:

(Ստորագրութիւն)

«.....» (52)

Սիսէն եկող Թաղմանական արտօնագիրը մը ունի գրեթէ այն բովանդակութիւնը ինչ որ էր Մարաշինը: «Սիսի Մահմուտը Թաղի մշակներէն սատկած է. մեռեալին դիակին պղծութիւնը ձեր մասնաւոր գերեզմանատունին մէջ Թաղելու համար այս արտօնագիրը կը տրուի ձեզի:

«Միւֆթի էֆէնտի» (53)

Միսաք Քէլէշեան կու տայ Թաղմանական երկրորդ արտօնագիր մըն ալ, որ ունի աւելի յատկանշական բովանդակութիւն՝ բաղդատած նախորդին հետ: Կ'ըսէ անիկա.

«Սեւազգեստ, կպրերանդ,

«Սատանայական գտակով, աստուածային շնորհէն զրկուած,

«Անհիմն կրօնքով,

«Ո՛վ ծերուկ սեւազուլս (վարդապետ),

«Որքան որ ալ հողը մերժէ (մեռեալին) պիղծ դիակը ընդունի՛ր՝ անոր անկիւն մը թխմուելը (կը հրահանգուի):

«Միւֆթի էֆէնտի» (54)

Գոնիայի շրջանէն կու դայ հետեւեալ արտօնագիրը, որ կ'ըսէ. «Կպրերանդ զգեստով, սատանայակերպ ո՛վ ծերուկ վարդապետ, թէպէտեւ սատկած անհաւատին դիակը հողը չ'ընդունիր՝ (սակայն) դարչահոտութեան անհետացումին համար (այդ դիակին) լաւապէս Թաղուելը կ'արտօնուի» (55):

Փրոֆեսէօր Յ. Գ. Չաղմադճեան կու տայ անանուն առաջնորդի մը ուղղուած Թաղմանական արտօնագիր մը՝ Ատանայէն, եւ ունի հետեւեալ բովանդակութիւնը.

«Սեւազգեստ, կպրերանդ,

«Գտակը սատանայական, աստուածային դահէն զրկեալ,

«Անհիմն կրօնով, ո՛վ դուն ծերուկ սեւազուլս (վարդապետ),

«Մեր (Ատանա) քաղաքին Խորիլիաս Թաղէն սատկած Կարապետ Մէնիքեան (Մանիկեան) անհաւատին պիղծ սատակը, զոր

հողն անդամ չ'ընդունիր՝ կը հրահանդուի ձեզի փոս մը փորելով եւ (հոն) քաշկուտելով թաղել, որպէսզի անոր աղտոտ դարչահոտութենէն չվարակուի հաւատացեալ ժողովուրդը:

«Միւֆթի Վէհպի» (56)

Ըստ Փրոֆեսէօր Զալմապէանին՝ «ատանացիներուն քով կը գտնուէին այդ արտօնագիրներէն մի քանի օրինակներ, որոնք պահուած էին իբր տխուր յիշատակ մեր ողբալի անցեալէն: Սակայն, ասոնք ալ 1909, Ապրիլ 14-ին պատահած ջարդի եւ կոտորածի ատեն կորսուեցան, 20,000-ի չափ սպաննուող նահատակներուն հետ միասին» (57):

Հակառակ որ Զէյթունը միշտ ալ դիտցաւ դուրս մնալ թրքութեան ստեղծած խտրականութեան սա դրութենէն՝ ա'ն ալ թաղմանական իր ձեւակերպութեան մէջ ենթակայ մնաց օրէնքին: Զէյթունէն հասնող թաղմանական արտօնագիրի մը պատճէնը կ'ըսէ. «Կարանման զգեստ հագած, սատանայական դտակով, աստուածային դահէն զրկուած, անհիմն (հաւատքով) ով ծերուկ վարդապետ, — կը հրահանդուի որ ձեր անհաւատ ժողովուրդէն (այսինչ անհաւատին տղան այնինչը) սատկած ըլլալով՝ որքան որ ալ անոր պիղծ սատակը հողը մերժէ, ի'նչ ընել, ի'նչ ընել, ի'նչ ընել, դարչահոտութիւնը մէջտեղէն վերացնելու համար (սատակը) քաղաքէն դուրս հանելով, փոս մը փորելով, հոն ձգելով, վրան հողով ծածկելով կոխկուտէք ու վերադառնաք, ո'վ ծերուկ վարդապետ:

«Միւֆթի Էֆէնտի» (58)

Գիւտ Աւագ Քահանայ Աղանեան, աղային երեսփոխան եւ չմշկածագցի Համբարձում Էֆէնտի Սարըքէշիեանէն առնելով 1915-ին կը հրատարակէ շա'տ հաւանաբար Զմշկածագի կողմերը տրուած արտօնագիր մը, որ կ'ըսէ. «Սատանայական թագը կրող, կարաթուրմ զգեստ հագնող, աստուածային ատենէն զրկուող.....
..... գիւղի քահանային իմաց կը տրուի որ ձեր դարչելի եւ անօրէն ու անաստուած ցեղէն Առաքել անուն անձը իւր մարմնական պիտոյին համեմատ սատկած լինելով, եթէ յիշեալի զազիր դիակը հողն անդամ չ'ընդունիր, սակայն վարչահոտութիւնը մարդոց վնասակար ըլլալուն, դուր մը բանաք եւ զգուշի դիակը հոն դնելով կոխտէք ու դաք անօրէն ու անաստուած» (59):

Տիգրան Մկունդ կու տայ այլ արտօնագիր մը, որ կու գայ Տիգրանակերտի շրջանէն, եւ կ'ըսէ. «Գոյնգղոյն հաղուստներով, սատանայի գլխարկ կրող, Աստուծոյ երեսէն ինկած, դուն ո'վ քահանայ,

«Քանի որ ձեր ազտոտ ազգէն մեռած ըլլալուն իւր ազտոտ մարմինն թէիւ երկիրն անդամ չի կրնար ընդունիլ, բայց օգի ապականութիւն պատճառելուն համար ձեր մասնաւոր աղբանոցին մէջ թաղելու արտօնութիւն տրուած է» (60):

Իսկ Հենրի Րիչըրտ կը մէջըրէ հետեւեալը՝ առանց յիշելու անոր պատկանելիութիւնը. «Կարտօնենք Աստուածածնայ եկեղեցիի քահանային, որ այսօր անիծուած (61) Սայտէի (62) անմաքուր, նեխած եւ դարձարոյր դիտելը հողին ներքեւ պահուի» (63):

Հարկ կա՞յ տակաւին երկարելու շարքը սա արտօնադիրներուն, որոնք ո՛չ մէկ կասկած կը թողուն հայութեան համար թուրքին ստեղծած առօրեային մասին: Այս բոլորէն ետք տակաւին կարելի՞ է չքմեղանքի խօսք դանել սա կացութիւնը ստեղծած ժողովուրդին եւ անկէ ծնած պետականութեան համար, որոնք ուղտի մը ծանրութեամբ ծալապատիկ նստած վրան հայութեան միտք ու սիրտին, հոգի եւ դիտակցութեան՝ զայն ճզմեցին, զայն տրորեցին, զայն դարձուցին արիւնաքամ ու տուին անոր կեանք մը, որ երբեք ալ նախամեծար չէր մահէն. ահա թէ ինչո՞ւ համար հայն ինկաւ աստանդական, ափ առաւ դուռերն օտար ափերուն, օտար երկիրնքներուն, ու փորձեց փրկել մնացորդացը՝ առա՛նց իսկ դոյզն յոյսն ունենայու, թէ օր մը պիտի փոխուէր թուրքը եւ սրբապէր կատարուածը, որովհետեւ խորապէս կը հաւատար, թէ կարելի էր փոխել վայրն ու դիրքը լեռներուն՝ բայց ո՛չ մէկ դիժ նկարագրէին թուրքին:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(1) L. S. Stavrianos, *The Ottoman Empire : Was It the Sickman of Europe?* New York, 1964, p. 33.

(2) 1578-ի ֆեթվա մը կ'ըսէր այս առնչութեամբ.

«Հարց - Շարիաթով քոյաւտրուո՞ւմ է ծագումով հայ մի անձի իբրեւ գերի ծառայեցնելը:

«Պատասխան - Կարելի է, եթէ ռնիք չունի:

«Հարց - Քանի որ մեծ իմամներէց պատմուած աւանդութեան համաձայն, կարելի է գերի վերցնել պատերազմի չմտնակցող, իսլամական կրօնը քաղած, այլակրօն դարձած կնոջը (միրքեստտէ) եւ եթէ զգլպաշների կամանք գերի դարձրնելը կատարեալ ուժ եւ արիւթիւմ է տալիս իսլամական զինուորներին, իսկ

բշխման կատարելիքը բուլուքիմ եւ ստորութիւմ պատճառով, — Շարիաթը բոլորտրու՞մ է վարուել համաձայն այդ աւանդութեան:

«Պատասխան — Թոյլատրում է:

«Հարց — Շարիաթով բոլորտրու՞մ է գերի վերցուած կանանց հետ միասին, գերել մահւ մրանց փոքրահասակ երեխաներին, որոնք անկարող են կրօնը հասկանալ:

«Պատասխան — Կարելի է»:

Տես՝ Ա. Խ. Սափրաստեան, *Թուրքական աղբիւրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անգղիկոսի միւս ժողովուրդների մասին*, Խո. Ա., Երեւան, 1961, էջ 46:

(3) Աշոտ Յովհաննիսեան, *Դրուսական հայ ազատագրական մտքի պատմութեան*, գիրք Բ., Երեւան, 1959, էջ 19:

(4) Վ. Ա. Յակոբեան, *Մանր ժամանակագրութիւններ*, ԺԳ.—ԺԸ. դդ., Խո. Բ., Երեւան, 1956, էջ 516:

(5) Նոյն, էջ 518. տես մահւ՝ Գիւտ Ազանեան, Ա. Քահ., *Դիւան Հայոց Պատմութեան*, գիրք Ժ., Թիֆլիս, 1912, սս. 39-40:

(6) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 267:

(7) Նոյն, էջ 394. տես մահւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 72:*

(8) Սիմէոն Լեւոնցի, *Ուղեգրութիւն*, Վիեննա, 1936, էջ 193-194:

(9) Նոյն, էջ 270-271:

(10) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 567:

(11) Երեմիա Զելեպի Քեօմիւրեան, *Օրագրութիւն*, Երուսաղէմ, 1939, էջ 399-400:

(12) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 422:

(13) Նոյն, էջ 382. տես մահւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 64:*

(14) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 414. տես մահւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 107:*

(15) Ըստ Վ. Ա. Յակոբեանի՝ մահւ Մարտիրոս. տես *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 479-480:

(16) Նոյն, էջ 483. տես մահւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 125:*

(17) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 382. տես մահւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 64:*

(18) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 414. տես մահւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 107:*

(19) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 483. տես մահւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 125:*

(20) Նոյն, ս. 204:

(21) Նոյն, ս. 112:

(22) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 483:

(23) *Դիւան, Ժ., ս. 128:*

- (24) Գ. Վ. Սրուանստեմս, *Մանհայ*, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 336:
- (25) Սափրաստեմ, Ա., էջ 215:
- (26) Հ. Մ. Պոզոսեան, *Ձէյթունի պատմութիւնը*, Երեւան, 1969, էջ 5:
- (27) *Lettres de Maréchal Moltke sur l'Orient*, Paris [n. d], p. 36.
- (28) Միսաֆ Քէլէշեան, *Սիւ-Մասեան*, Պէյրութ, 1949, էջ 84:
- (29) Փրոֆ. Յ. Գ. Զաքարյան, «Գրուագմեր Կիլիկիոյ նախնաւորաց կեանքէն», *Հայրենիք*, Թ. Տարի, քիւ 3, Յունուար, 1931, էջ 138:
- (30) Ա. Խ. Սափրաստեմ, *Թուրքական աղբիւրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անդրկովկասի միւս ժողովուրդներին մասին*, Խո. Բ., Երեւան, 1964, էջ 249-250:
- (31) Նոյն, էջ 250-251:
- (32) Մ. Գ. Ներսիսեան, *Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թուրքական բռնապետութեան դէմ*, 1880-1870 թթ., Երեւան, 1955, էջ 417:
- (33) Բողոքագիրներու ֆամի մը մտնողներու համար տես՝ Գիւտ Ազանեան, Ա. Քահ., *Դիւան Հայոց Պատմութեան*, գիրք ԺԳ., Թիֆլիս, 1915, սս. 161-163, 170-172, 189-190, 194-195, 209-210, 232-233, 253-256, 288-289, 376-378, 379-380, 451, 474, 491-495, 495-497 եւ 497-499:
- (34) Նոյն, սս. 143-144:
- (35) Յովհ(աննէս) Յակոբեան, *Ուղեգրութիւններ*, Խո. Զ., Երեւան, 1934, էջ 201:
- (36) Robert Devereux, *The First Constitutional Period: A Study of the Mid-had Constitution and Parliament*, Baltimore, 1963, p. 236.
- (37) *Sixty-Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Mission Presented at the Meeting Held at Milwaukee, Wisconsin, October 1, 1878*, Boston, 1878, p. 54.
- (38) *Դիւան*, ԺԳ., ս. 334:
- (39) Գ. Վ. Սրուանստեմս, *Թուրք Աղբար Հայաստանի մէջ*, մասն Ա., Կ. Պոլիս, 1878, էջ 73-75:
- (40) Նոյն, էջ 162-163:
- (41) 4 Յուլիս 1878-ի Կիպրոսի դաշնագիրէն ետք անգլիական դիւանագիտութիւնը դադրեցուց գործածութիւնը Հայաստան եւ հայութիւնը բառերում, որոնց փոխան դիւանագետներուն հրահանգուեցաւ գործածութիւնը Քիւրտիստան եւ քիւրտներու տարազներուն:
- (42) Այս եւ յետագայ ընդգծումները կը պատկանին վաւերագիրին:
- (43) Malcom MacCall, *England's Responsibility Towards Armenia*, London, 1896, pp. 35-36.
- (44) Ներսիսեան, էջ 418:
- (45) *Ատենագրութիւնք ազգային ժողովոյ*, 1871. էջ 471:
- (46) Յովհաննէս Տէր Համազասպեան, *Էջմալուի (Գոնիայի) Հայերուն դաշնականութեան պատմութիւնը*, Փարիզ, 1959, էջ 14:

(47) *Զարթոյք*, 18 Մայիս 1960, էջ 3:

(48) Սրումնատեղաց, *Թորոս Աղբար*, էջ 75:

(49) Գեորգ Ա. Սարափեան, *Պատմութիւն Աթէպի Հայոց*, հտ. Ա., Լոս Անճելէս, 1953, էջ 310:

(50) *Հայ Աթէպ*, Զ. Տարի, Բիւ 1 (17), Պէյրութ, 1965, էջ 20:

(51) «Մարաշըն Եւլի Մահալլէսի սաֆիւլէրիմտէն Մալիք օղլու փէմիս զիմի միւրտ ու հեյաֆ օլմուշ, մերգուլըն լէշիմի մէզպէլէ ի մախսուսէնիզէ տէֆն էքմէֆ իշիւն իշպու բուխսաքմամէ վերիլմիշ տիրք»: Տես՝ Գր. Հ. Գալուստեան (Կիլիկիացի), *Մարաշ կամ Գերմանիկ*, Նիւ Եոք, 1934, էջ 716:

(52) «Համիլի քանը շէյքամ(ի),

«Լապիսի լիպսը զաքքամի,

«Մահրումու տէրկեհի բապպամի,

«Պէտ էնտիշ գօնա ֆէշիշ,

«Ճանիպի շէրի շէրիֆէ իմիս օլումուր ֆի կիբուհը ֆէֆէրէի մեֆ-բուհէնիզտէն զէֆէրէնիմ օղլու զէֆէրէ միւրտ օլմուշ տուր:

«Լաշէի խապիսէսի զէմիմ գապուլ էքմէֆ իստէ, քէաֆֆիւնիմ ի-պստը միւսլիմիմ իմա՛ւզ էքմէֆ իշիմ, քէսի մալմաքազ իշպու բուխսաք վերիլմիշտիրք:

«Եւհիմ տըշարընա կէօքիւրիւպ, եշեր (°) խըմտէֆ գազըպ, իշիմէ աքըպ, չըզմայըպ, քէֆէլէյիպ կէլէսիմ գօնա ֆէշիշ:

(Իմգա)»

.....

Տես՝ *Զարթոյք*, 18 Մայիս 1960, էջ 3:

(53) «Սիսիմ Մահմուտը մահալլէսի ազիմլէրիմտէն օղլու զիմի միւրտ ու խիւազ օլմուշ. մերգուլըն լաշէի մեֆբուհէնիմ մէզպէլէյէ մախսուսէնիզէ տէֆն էքմէֆ իշիւն իշպու բուխսաքմամէ վերիլմիշտիրք»: Տես՝ Գեորգ Ա. Սարափեան, էջ 85:

(54) «Էլպիսէի սիյահ, քէնկի գաքքամի,

«Քիւլաիի Եւլիքամի, բապպամիտէն մահրումամի,

«Մէզիկէպի պի էսաս,

«Էյ գօնա գաքապաշ, սէն սիմֆի:

«Հէք մէ գատար լաշէի մեֆբուհէնիմ քօֆքազ գապուլ էքմէֆ իստէ, պիր ֆէօշէյի տիրտ ու միւրտ իտիլմէսի (Էմբոլումուր):

«Միւֆթի էֆէնտի»

Տես՝ մոյմ:

(55) «Էլպիսէսի գաքքամի, ֆէնտիսի շէյքամի, ես գօնա փափազ սէն սիմ ֆի միւրտ օլամ ֆիաֆիքիւնիմ լաշէնիմ կէրի քօֆքազ գապուլ էքմէֆ իստէ քէհաֆֆումում տէֆի իշում քէֆէ քէֆէ կէօմմէնիզէ միւսաստէ օլումուր»: Տես՝ Համազասպեան, էջ 14:

(56) «Էլիպսէն ի սիյահի - բէնկի գաթրամի,

«Քիւլահը շէյթամի, մահրումը տէրկեհա ը Բապպամի,

«Մէզհէպի պի էսաս, էյ գոնա գարապաշ, սէ՛ն սիմֆի,

«Շէհրիմիզ (Ատամա) Խտրիլիսս մահալլէսիմտէ միւրտ օլամ Մէնիկ օղլու Ղարապիթ (Կարապետ) կեալուրում, քօփրագ գապուլ էթմէզ լաշէի մէֆ-րուհէսիմի, մուրտար քէաֆֆիւմտէն իւմմէթ ի միւսլիմիյն իխլալ օլմամագ ի-չիմ, պիր խէմտէֆ էշիպ իչիմէ մէօրթ-լէթմէիզ էմր օլումուր:

«Միւֆթի վէհպի»

Տես՝ Զագմագնեան, էջ 138:

(57) Նոյն:

(58) «Լապիս ի լիպսը գաթրամի, Քիւլահը շէյթամի, Մահրումը տէրկեհա ի Բապպամի, Պէտ էսաս գոնա փափագ, - իմիս օլումուր ֆի, կիրուհ ի ֆէֆէրէ ի մէֆրուհէնիգտէն (ֆիլամ ֆիւֆէրամըն օղլու ֆիլամ ֆիւֆէրէ) միւրտ օլմուշ օլտըզնետամ, լաշէ ի մէֆրուհէսիմի քիւրապ գապուլ էթմէզ իսէտէ, մէ՛ չարէ, մէ՛ չարէ, մէ՛ չարէ ֆի քէֆֆիւմ ի միւսլիմէսի օրթալըգտամ գալգմասը իչիւմ, շէհրիմ տիշարըսընա կէթիւրիպ, պիր խէմտէկ գագուպ, իչիմէ պրագուպ, իւ-գէրիմի քօփրագլալուպ չընալուպ կէլէսիմ, Գոնա Փափագ:

«Միւֆթի էֆէնտի»

Տես՝ Գալուստեան, էջ 716:

(59) Դիւան, ԺԳ., ս. ԺԹ.:

(60) Տիգրան Մկումը, *Աժխոսյի արձագանդներ*. Նիւ ձըրզի, 1950, էջ 154-155:

(61) Ըսել կ'ուզուի՝ ստույգ:

(62) Սայտէ կամ Սէյտի, կնոջական անուն, որ գործածական էր կիլիկիոյ հայութեան մօտ:

(63) Henry Richard, *Papers on Eastern Question, No. 1: Evidences of Turkish Misrule*, Westminster, (n. d.), p. 26.

SEGREGATION IN THE OTTOMAN EMPIRE

LEVON VARTAN

Segregation in the Ottoman Empire never was a novelty nor a fact just brought to light in the nineteenth century. It was there in the Ottoman Empire since the fall of Constantinople in 1453.

Segregation in the empire was a government as well as a religious and social policy. It received its force from the teachings of the Sheriat and the laws promulgated especially to

create a wide gap between the Moslem and the Christian populations of the Ottoman Empire. Thus, once the policy enforced, it helped to distinguish the two major classes of the Ottoman society and to render easier the confiscation and appropriation, requisitioning and carting away of the rayas' ownings; it also furthered and helped to engross the pillaging and looting desires of the Kurds, the Circassians and other marauding elements. Moreover, it was this policy of segregation which debarred the rayas of the right of self-protection and let loose all the evil forces to kidnap or massacre the non-Moslems especially in the eastern vilayets of the Ottoman Empire.

This paper examines the differences existing between clothing, headgears, shoes, rights of arm-bearing, houses, gardens, merry-making, wedding-ceremonies, ringing of bells, singing and chanting, burial ceremonies, horse-riding, etc. of the Moslem inhabitants of the Ottoman Empire on the one hand and the Christian Armenians on the other. With ample evidence and documentation it sheds light on the prevailing differences; moreover, it tells the sad and gloomy story of the Armenian rayas' daily life in a society which drew its right of existence from the very being of these same rayas.

The paper is composed of two parts: the first deals with the everyday life of the Armenians, while the second examines the Ottoman official burial permits which come almost from all parts of the Ottoman Empire.